

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ
АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д10.17.547 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК:494.3-561:44/46-561

НАРЫНБАЕВА БАКТЫГУЛ БОРБИЕВНА
ФРАНЦУЗ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ДҮЙНӨНҮН
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК СҮРӨТҮ

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими

филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2017

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин француз тилинин теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Дербишева Замира Касымбековна

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Кареева Зина
филология илимдеринин доктору, профессор
Воркачев Сергей Григорьевич

филология илимдеринин доктору, профессор
Эгембердиев Райымжан

Жетектөөчү мекеме: Воронеж мамлекеттик университети, роман-герман филологиясы факультети, теориялык жана прикладдык лингвистика кафедрасы,
дареги:394018, Воронеж ш., Университет аянты,1.

Диссертациялык иш **2017 – жылдын 30 - ноябрында саат 10.00** дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту, Ош мамлекеттик университети жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.17.547 диссертациялык кеңештин (<http://dc-aytmатов-ilim.tk>) жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан, (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2017 –жылдын 28 – октябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Р.Э.Коңурбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык иш тил илиминдеги жаңы багыттар катары эсептелген когнитивдик лингвистика жана лингвомаданият таануу өңүтүндө жазылган.

Учурда тилдик багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө фразеологиянын өзүнө түздөн-түз байланышкан маселелерге гана эмес, андагы дүйнөнү көрө билүү өзгөчөлүктөрүнүн чагылышына да басым жасала баштагандыгы маалым. Сөз болуп жаткан багыттагы изилдөөлөрдүн талашсыз «лидери» катары когнитивдик лингвистика менен лингвомаданият таануу багыттарынын кесилиш чегиндеги концептуалдуу изилдөөлөрдү атоого болот. Когнитивдик лингвистикада фразеология, биринчи кезекте, маалыматтын кодировкаланышында жана трансформацияланышында роль ойноочу таанып билүү механизми, ал эми лингвомаданият таанууда маданий феномен, ошондой эле улуттун маданий коду сакталган каражат катары изилденет. Акыркы мезгилдерде фразеологиялык белгиде менталдык жана маданий маалыматтардын сакталышы менен уюшулушунун спецификасына байланышкан маселелердин жаңыча каралышы **изилдөө ишинин темасынын актуалдуулугун** айгинелейт.

Теманын тандалып алынышы:

- 1) француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпусунун комплекстүү изилдөө зарылдыгы;
- 2) тил илиминде жаңы багыттар катары эсептелген когнитивдик лингвистика жана лингвомаданият таануу тилдик илим тармактарынын илимий жол-жобо, теориялык негиздерин пайдалануунун маанилүүлүгү;
- 3) фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн жаңы өңүттөрү менен ыкмаларын, ошондой эле француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпустарын концептуалдуу жана лингвомаданий багытта интерпретациялоонун өзгөчөлүктөрүн аныктоонун максатка ылайыктуулугу;
- 4) элдин дүйнөнү лингвомаданий призма аркылуу кабылдоо спецификасын аныктоонун зарылдыгы өндүү жагдайлар аркылуу шартталган.

Биздин пикирибизде, жогоруда саналып өткөн факторлор диссертациялык изилдөөбүздүн **актуалдуулугун** аныктайт.

Диссертациялык иштин темасы илимий изилдөө иштери менен байланышы: Диссертациялык изилдөө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин француз тилинин теориясы жана практикасы кафедрасынын илимий тематикалык иш планына кирет.

Изилдөөнүн максаты – эки элдеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүндө чагылдырылган бөтөнчөлүктөр жана улуттук-маданий баалуулуктарды аныктоо менен, фразеологиялык корпусту лингвокогнитивдик жана лингвомаданий парадигмалардын негизинде изилдөөгө алуу.

Изилдөө ишинде коюлган **милдеттер**, негизинен, дүйнөнүн эки тилдеги фразеологиялык сүрөтүндөгү лингвомаданий бөтөнчөлүктөрдү аныктоо жана фразеологиялык корпусту дүйнөнүн концептуалдуу сүрөтү призмасы аркылуу чечмелөө аракети менен байланышып, төмөндөгүдөй багыттарды камтыйт:

- 1) фразеологиялык теориянын, дүйнөнүн сүрөтү жана анын түрлөрүн изилдөөнүн азыркы методдорунун өнүгүүсүн жана калыптануусун изилдөө;
- 2) фразеологиялык корпусту изилдөөдө азыркы учурдагы негизги методдорду, ыкмаларды системалуу түрдө аныктоо;
- 3) француз жана кыргыз тилдеринин концептосфералары менен өзөктүү концепттерин ачып берүү;
- 4) француз жана кыргыз улутундагы адамдын мүнөзүндөгү, эмоцияларындагы, мамилелешүүдөгү өзгөчөлүктөрүн, ошону менен катар алардын мейкиндик менен мезгилди кабылдоо спецификаларын аныктап берүү;
- 5) француз менен кыргыздын типтүү образын түзүү;
- 6) француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык номинациялардын лингвомаданий бөтөнчөлүктөрүн эске алуу менен, фразеологиялык эквиваленттердин тилдер аралык варианттарын аныктоо;
- 7) изилдөөгө алынып жаткан тилдердеги фразеологиялык бирдиктердин маңызында жаткан маданияттын өзөктүү коддорун ачып берүү;
- 8) маданий призма аркылуу эки элдин фразеологиялык сүрөттөрүндөгү спецификаны көрсөтүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөө ишибизде фразеологизмдерди салыштырып кароонун теориясы менен практикасына жаңы көз караштарды киргизүүгө негиз болуучу айрым жыйынтыктар алынды:

- 1) фразеологиялык бирдиктерди когнитивдик-концептуалдык жана лингвомаданий өңүттөн изилдөөнүн жаңы ык-амалдары иштелип чыкты;
- 2) француз жана кыргыз тилдеринин когнитивдик-семантикалык негизги концептосфералары конструкциялануу менен сыпатталып берилди;
- 3) салыштырылган тилдердеги фразеологиялык корпустарды концептуалдык изилдөөнүн баскычтары көрсөтүлдү;
- 4) фразеологиялык корпусту концептуалдуу интерпретациялоо жолу аркылуу француздун жана кыргыздын образы түзүлдү;
- 5) эки тилдеги фразеологиялык бирдиктерди маданий өңүттөн интерпретациялоонун булактары деңгээлдерге бөлүштүрүлдү;
- 6) француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык номинациялардын негизин түзгөн өзөктүү маданий коддор ачылып берилди;
- 7) фразеологиялык бирдиктердеги маданий коддорго карата француз тилинин фразеологиялык бирдиктериндеги «этнонимикалык маданий код» жана кыргыз тилинин фразеологиялык бирдиктериндеги «сакралдык маданий код» өңдүү жаңы терминдер киргизилди;
- 8) дүйнөнү улуттук-маданий кабылдоонун чегин кеңейтүүчү дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүнүн универсалдуулук, антропоцентризм, экспрессивдүүлүк сыяктуу белгилери актуалдаштырылды;
- 9) ар башка этностор катары эсептелген жана ар башка диндерди тутунушкан француздар менен кыргыздардын дүйнө таанымдарынын, менталитетинин, психологияларынын, маданияттарынын, жашоодогу баалуулуктарынын тереңдеги уңгулары концептуалдуу жана лингвомаданият таануу өңүттөрүнөн негизделип, алардын маңызы ачылып берилди.

Изилдөөнүн теориялык мааниси, биринчиден, Кыргызстандагы тил илиминде фразеологиялык корпустун азыркы тил илиминдеги жаңы багыттар катары эсептелген когнитивдик лингвистика жана лингвوماданият таануу өнүктөрүнөн изилдөөнүн алгачкы тажырыйбасы экендигинде. Экинчиден, иште компаративдик аспектиден француз тили менен кыргыз тили салыштырылып, өз кезегинде мындай жагдай кыргыз элине мүнөздүү тилдик сүрөттүн терең сыпатталып берилишине өбөлгө түзгөндүгү аркылуу түшүндүрүлөт. Мындан тышкары изилдөө ишинин теориялык мааниси анын фразеологиядагы когнитивдик жана лингвوماданий багыттардын теориялык жана методологиялык негиздеринин өнүгүүсүнө кошкон салымы, тагыраак айтканда, ишибизде фразеологизмдерди изилдөөнүн жаңы принциптеринин иштелип чыгуусу аркылуу да шартталган.

Изилдөөнүн практикалык маанисин алынган жыйынтыктардын лексикографияда, атап айтканда, француз-кыргыз, кыргыз-француз фразеологиялык сөздүктөрүн, ошондой эле француз жана кыргыз тилдеринин түшүндүрмө, этимологиялык, функционалдык-когнитивдик, лингвوماданий сөздүктөрүн түзүүдө колдонууга боло тургандыгы аркылуу түшүндүрүүгө болот. Ошону менен эле бирге изилдөө ишинин материалдары лексикология, тил илими, тил илиминдеги азыркы багыттар, тил илиминин актуалдуу маселелери, семиотика, компаративистика, маданият аралык коммуникация, лингвوماданият таануу, котормонун теориясы жана практикасы, ошондой эле француз жана кыргыз тилдеринин практикалык курсу дисциплиналарын окутууда пайдаланууга боло тургандыгын белгилемекчибиз.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү дээрлик бардык тилдердин көркөмдүктүн жогорку чегине жеткен, метафоралык тил каражаттарына бай, баалуу жана маанилүү бөлүгү болуп эсептелет. Француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпусу дүйнөнүн өзгөчө метафоралык-идиоматикалык интерпретациясын репрезентациялайт.
2. Француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык сүрөтү француз жана кыргыз элдеринин дүйнөсүнүн концептуалдуу сүрөтүн вербализациялоо менен, алардын дүйнө таанымдарынын бөтөнчөлүктөрүн чагылдырат.
3. Салыштырылып жаткан тилдердеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүнүн когнитивдик-семантикалык контенти универсалдуулук менен жалпылыкка багыт алган тенденцияны көрсөтөт. Мындай тенденцияны эмоциялардын тилдик туюндурулушу, адамдын мүнөзүн баалоо жана адамдар ортосундагы мамилелерди мүнөздөө өңдүү семантикалык чөйрөлөрдө байкоого болот. Фразеологиялык вербализациянын уникалдуулугу француз жана кыргыз тилдериндеги спецификалык когнитивдик-семантикалык чөйрөлөрдүн тандалышында даана байкалат.
4. Француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык сүрөтүн базалык үч концептосфера калыптандырат: 1) «Адамдын мүнөздөмөсү» концептосферасы; 2) «Адамдын эмоциялары» концептосферасы; 3) «Адамдык мамилелер» концептосферасы. Ар бир концептосферанын өзүнө мүнөздүү болгон

бөтөнчөлүгү тигил же бул концептосферага кирген концепттердин курамы жана мүнөзү аркылуу чагылдырылат.

5. Салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологиялык корпустардын концептуалдык интерпретациясы алардын ички маңызын, реалдуу чындыктын объектилери ар бир элде ар башкача аңдалып жана семантизациялана тургандыгына чыгып берүүгө мүмкүнчүлүк түздү.

6. Кайсы гана тил болбосун анын фразеологиясы детерминдештирилген. Салыштырылып жаткан тилдердеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү дүйнөнү улуттук-маданий өзгөчөлүктөр аркылуу көрүүнү чагылдырат.

Дүйнөнү кабылдоонун улуттук-маданий спецификасын чагылдырган эквивалентсиз фразеологизмдердин лингвомаданият таануучулук баалуулугу артыкчылыкка ээ. Француз корпусун интерпретациялоодогу лингвомаданият таануу доминантасы аң-сезимдин архетиптик формаларында жана дүйнөнүн француз элинин дыйканчылык менен байланышкан турмуш-тиричилигинин динде, мифтерде, үрп-адаттарда, ырасымдарда орун алган моделине негизделген базалык маданий түшүнүктөрдүн призмасы аркылуу аныкталат.

7. Кыргыз тилинин фразеологиялык корпусунун лингвомаданий интерпретациясы көчмөндөр үчүн табият, тышкы чөйрө эң башкы нерсе экендиги туурасындагы ойду тастыктады. Көчмөн турмуш табиятка, тышкы чөйрөгө каршы турбастан, тескерисинче, анын ажырагыс бир бөлүгү катары саналган. Андыктан кыргыздын көчмөн турмушунун бүтүндөй тарыхы менен тагдырын табияттын мыйзамдарына толук баш ийүү катары мүнөздөөгө болот. Табият менен адамдын жуурулушкан биримдиги берекелүү, ырыскылуу турмушка жеткирет. Кыргыз табияттын бейкуттугун бузбай, аны менен гармонияда жашап келген.

8. Француз тилиндеги фразеологизмдердин купуя маанисин чечмелөө үчүн фразеологиялык бирдиктердин жаралышына негиз түзгөн маданий коддор катары биз пайдаланган соматикалык, зооморфтук, өсүмдүктүк, предметтик, колоративдик, темпоралдык, гастронимиялык, диндик, мифологиялык, географиялык, этнонимикалык коддор эсептелет. Ал эми кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин баштапкы маданий коддоруна соматикалык, зооморфтук, өсүмдүктүк, темпоралдык, предметтик, колоративдик, гастронимиялык, сакралдык (диний, жаратылыштык) коддорду киргизүүгө болот.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Фразеологиялык корпусту жаңы өңүттөрдөн жана ыкмалардан изилдөөдөн алынган негизги жыйынтыктар Ж.Баласагын атындагы КУУнун филология факультеттеринде тил илими, салыштырма типология, тил илиминин жаңы багыттары, тилдин актуалдуу маселелери курстары боюнча окулган лекцияларда пайдаланылды (2010-2015).

Изилдөөнүн объектиси – француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпусу.

Изилдөөнүн предмети – ар башка системага тиешелүү эки тилдеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүн когнитивдик жана лингвомаданий

интерпретациянын негизинде концептуалдуу, лингвомаданий өнүттөрдөн изилдөө.

Изилдөөнүн материалынын булагы катары автордун ар кандай (бир тилдин жана эки тилдин чегиндеги) фразеологиялык, лингвоөлкөтаануучулук, лингвомаданият таануучулук, этимологиялык, түшүндүрмө, тематикалык жана башка сөздүктөрдөн максаттуу тандалып алынган тил каражаттарынын негизинде түзүлгөн картотекасы эсептелет. Аталган багыттагы сөздүктөргө: С.Duneton, S.Claval «Le bouquet des expressions imagées» (1990); A.Rey, S.Chantreau «Dictionnaire des expressions et locutions» (2007); «Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française» (2008); «Le Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse» (2009); Я.И.Рецкердин редакциясы алдында жарык көргөн «Французча-орусча фразеологиялык сөздүк» (1963); В.Г.Гактын, Л.А.Мурадованын редакциясы алдында жарык көргөн «Көлөмдүү жаңы французча-орусча фразеологиялык сөздүк» (2006); Ж.Осмонованын редакциясы алдында жарык көргөн «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» (1980; 2001); Г.Ж.Жамшитованын «Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык сөздүгү» (2000); Н.Л.Хмельницкая, А.Биялиевдин «Орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүгү» (1977); М.С. Акчекееванын редакциясы алдында жарык көргөн «Французча-кыргызча сөздүк» (2010; 2016); К.К. Юдахиндин «Орусча-кыргызча сөздүгү» (1957) сыяктуу эмгектерди киргизүүгө болот.

Изилдөөнүн материалы болуп 5270 фразеологиялык бирдик саналат (француз тилинен -3157; кыргыз тилинен -2113). Тилдик материалдын мүнөзү: универсалдуулук, антропоцентризм, экспрессивдүүлүк. Мында фразеологизм-идиомаларга өзгөчө басым жасалгандыгын белгилей өтүү зарыл. Анткени аларда улуттук-маданий компонент ачык туюндурулат.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөөнүн жүрүшүндө сыпаттама, система-структуралык, салыштырма-тектештирме, структура-семантикалык методдор, ошондой эле изилдөө жүргүзүүнүн концептуалдык-когнитивдик жана лингвомаданият таануучулук ык-амалдары колдонулду.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары ЖОЖдор аралык жана эл аралык конференцияларда жана симпозиумдарда, атап айтканда: Ж.Баласагын атындагы КУУнун 80 жылдыгына арналган «Кыргызстанда тилдик жана маданий процесстердин динамикасы»(Бишкек, 2013); «Түрк дүйнөсү: тил, тарых жана маданият» (Алма-Ата,2014); «Филологиянын, өнөр таануунун жана маданият таануунун маселелери» (Москва,2015); ««Илим жаатындагы маселелер» (Иваново, 2015); «Азыркы гуманитардык илимдердин өнүгүү перспективасы» (Воронеж, 2015); «Илимдеги инновациялар» (Новосибирск,2015); «Орус тили коомдун маданий-агартуучулук интеграциясынын фактору катары» (Санкт-Петербург, 2016) өндүү эл аралык илимий-практикалык конференцияларда жана симпозиумдарда талкуулаган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий басылмаларда жарыяланышы. Жарыяланган эмгектердин жалпы саны – 35, алардын ичинен 1 монография, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларда 11, КРнын

УАК тарабынан расмий каттоого кирген жыйнактарда 13 макала жарыяланып, алардын жалпы көлөмү 7 б.т. түздү. Жарыяланган эмгектердин ичинде бир окуу куралы бар.

Диссертациянын материалдары. Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин чет тилдер факультетинин француз тилинин теориясы жана практикасы кафедрасынын жана кыргыз филологиясынын кыргыз тил илими кафедрасынын отурумдарында талкууланган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Иш киришүүдөн, аягында тыянактар берилген үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, лексикографиялык булактардан жана тиркемелерден турат. Пайдаланылган жана шилтемелер келтирилген адабияттардын саны 449 эмгекти түзөт. Пайдаланылгын адабияттардын тизмесин жана тиркемени кошпогондо, диссертациянын көлөмү 270 беттен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө илимий иштин актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, методологиялык базасы, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы аныкталып, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы, жарыяланышы, түзүлүшү жана көлөмү туурасында маалыматтар берилген.

«Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүн изилдөөнүн теориялык негиздери жана ыкмалары» аттуу **биринчи бапта** француз жана кыргыз тил илимдери, дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана анын классификациясы, дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү багыттарында изилдөө жүргүзүшкөн тилчи-окумуштуулардын эмгектерине сереп жүргүзүлөт жана фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн ыкмалары берилет.

1.1.1 «Француз тил илиминде фразеологиянын өнүгүү башаттары» аттуу биринчи параграфтын биринчи бөлүмүндө француз тил илиминде фразеологиянын илим катары жаралышы жана анын өнүгүү этаптары иликтенген.

Фразеологиянын француз тил илиминде жаралуусу улуту француз, швейцариялык окумуштуу Ш.Баллинин (1865-1947) ысымы менен түздөн-түз байланыштуу. Анткени аты аталган окумуштуу тил илиминин тарыхында алгачкылардан болуп тилдеги фразеология кубулушун аңдап түшүнүү менен, азыркы фразеологияга негиз салган. Ш.Баллинин сөз болуп жаткан багытта жарыяланган эмгектеринен тартып бүгүнкү күнгө дейре бир катар илимий эмгектер жарык көрдү (М.Ра, Ж.Марузо, Г.Гийом, П.Гиро, А.Рей). Мындай илимий эмгектердин жаралышына француз тилинин бай материалы өбөлгө түзгөндүгүн жана алар теориялык жана практикалык жактан да кызыгуу жаратып келгендиктерин белгилөөгө болот. Себеби фразеологиянын теориялык негиздерин изилдөө менен катар фразеологиялык сөздүктөрдү түзүү багытында да олуттуу иштер жүргүзүлүп келген. Маселен, Я.И.Рецкердин редакциясы алдында 1963 – жылы 35 000 фразеологиялык бирдикти камтыган «Французча-орусча фразеологиялык сөздүктүн» жарыяланышы романистика жаатында зор

жетишкендик катары бааланган. Аталган эмгек өзүнүн фразеологиялык материалды мүмкүн болушунча кенен камтыгандыгы, ошондой эле иллюстративдик мисалдарынын байлыгы боюнча советтик тил илиминде да уникалдуу сөздүк катары бааланып келгендиги маалым. Биздин изилдөөбүз үчүн фразеологияны салыштырма планда, тагыраак айтканда, ар кайсы тилдердеги фразеологизмдердин тигил же бул маселелерин изилдөөгө алган авторлордун эмгектери теориялык жана методологиялык мааниге ээ экендигин белгилемекчибиз. Мындай авторлорго В.Г. Гак (1977), Э. М. Солодухо (1989), Ж.В. Кургузенкова (2004), К.Дуйсекова (2006), Р.Х.Хайруллина (2008), И.И. Синельникова (2013), И.В.Зыкова (2014) ж.б. изилдөөчүлөрдү киргизүүгө болот.

Француз тилинин фразеологиясы француз тилчи-окумуштуулары тарабынан изилдөөгө алынып, З.Н.Левит, В.Г.Гак, А.Г. Назарян, Я. И. Рецкер, Г.Г.Соколова, И.Н.Тимескова өндүү орус окумуштууларынын эмгектеринде улантылган. Бул окумуштуулардын эмгектери француз тилинин фразеологиясынын ар кандай аспектилерине, тагыраак айтканда, жалпы теориялык жана жеке маселелеринин изилденишине арналган. Бул жаатта орус окумуштуусу В.В.Виноградовдун эбегейсиз зор эмгегин белгилебей өтүүгө болбойт. В.В. Виноградов Ш.Баллинин илимий концепциясын ийгиликтүү улантуу менен, фразеологиянын теориялык негиздерин изилдөөнү алдыга жылдырып, анын андан ары өнүгүүсүнө зор салым кошкон. Кыргыз фразеологиясы так ушул тилчи-окумуштуулардын эмгектеринен башат алып өнүгүү жолуна түшүү менен, бүгүнкү күндө дагы өнүгүүнүн жаңы баскычын башынан кечирип жатат.

1.1.2 «Фразеологиянын кыргыз тил илиминде калыптануусу жана өнүгүүсү» деген аталыштагы биринчи параграфтын экинчи бөлүмүндө фразеологиянын кыргыз тил илиминде калыптануусу жана өнүгүүгө багыт алуусу туурасында сөз болот. Бул бөлүмдө кыргыз тил илиминде фразеологиянын өнүгүүсү эки мезгилге бөлүнүп каралган. Биринчи мезгил XX кылымдын элүүнчү жылдарынын тартып токсонунчу жылдарга чейин созулса, экинчи мезгил токсонунчу жылдардан бүгүнкү күнгө чейинки мезгил аралыгын камтыйт.

Биринчи мезгил. Бул мезгилде илим изилдөө иштеринин басымдуу бөлүгү фразеологияны изилдөөнүн методологиясын иштеп чыгууга, көлөмү менен чегин ажыратууга, фразеологизмдердин мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн аныктоого, фразеологиялык полисемия, синонимия, антонимия, омонимия өндүү маселелерди сыпаттап иликтөөгө багытталган. Бул мезгил кыргыз тил илими үчүн жемиштүү мезгил болгондугун белгилөөгө болот. Кыргыз тил илиминде фразеологияны алгачкылардан болуп изилдеген окумуштуулардын сап башында Ж.Ш.Шүкүров тургандыгы белгилүү. Андан соң 60-жылдардын башында Ж.Осмонова тарабынан фразеологизмдерге арналган бир катар макалалар жарыяланып, 1972-жылы ал «Кыргыз тилиндеги идиомалар» деген темада кандидаттык диссертациясын коргойт. Ал эми 1980-жылы Ж.Осмонованын редакциясы астында «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» жарык көрүп, аталган эмгек фразеологиянын кыргыз тил илиминде теориялык жактан ар тараптуу изилденишине өбөлгө

түзгөн. Бул эмгекте алгач ирет сөз болуп жаткан тармакка тиешелүү маселелердин чеги аныкталган.

Экинчи мезгил. XX кылымдын 90-жылдарынын башында фразеологиялык теориянын жалпы жана айрым бир жеке маселелерин изилдөө иштеринен олуттуу натыйжалар алынган. Ошого карабастан бул жаатта мурунку методдорду колдонуу аркылуу чечүүгө мүмкүн болбогон бир катар маселелер жаралып калган. Мындай өзгөрүүлөр кыргыз окумуштууларынын изилдөө методдоруна да таасирин тийгизбей койгон эмес. Бул мезгилде бир катар окумуштуулар фразеологизмдерди түрдүү аспектилерден изилдөөгө алышкан. Маселен, А.О.Кармышаковдун «Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках» (1992) аттуу эмгеги жарык көргөндөн кийин, фразеологизмдерди типологиялык жана салыштырма жактан изилдөө иши колго алынган (К.У.Кыдыев, 2000), (Г.Ж.Жамшитова, 2000), (И. Исабеков, 2004), (Б. МаксUTOва, 2006) ж.б.

Сөз болуп жаткан мезгилде фразеологиялык сөздүктөрдү түзүү ишине да көңүл бурула баштаган (Ж. Жамшитова, 2000), (Ж.Осмонова, К.Конкобаев 2001).

Кыргыз тил илиминде фразеологиянын изилденишине Ж.Осмонованын (2008) жана Р.Эгембердиевдин (2008) докторлук диссертациялары чоң салым кошкондугун жана аты аталган авторлордун изилдөөлөрүндө кыргыз тилиндеги фразеологизмдерге тиешелүү көптөгөн маселелер дыкат изилдөөгө алынгандыгын белгилей кетүүгө болот.

Азыркы мезгилде фразеологияны көркөм чыгармалардын жана алардын котормолорунун материалында изилдөө ишинен тышкары, фразеологиялык бирдиктерди ар түрдүү өңүттөрдөн кароо перспективасы гуманитардык циклдагы антропология, этнография, тарых, социология, философия ж.б. илимий башка тармактардын эсебинен кеңейип жаткандыгын билебиз. Андыктан учурда фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн жаңы багыттарына негиз салынып жатат деген пикирди ишенимдүү айтууга болот. Мындай пикирдин айкын далили катары биздин изилдөөбүздө когнитивдик жана лингвомаданият таануучулук багыттардын колдонулушун да кошумчалоо зарыл. Аталган багыттарга В.Н.Телиянын, З.Д.Попованын, И.А.Стерниндин, В.А.Маслованын, В.В.Красныхтын, С.Г. Воркачевдун, В.И.Карасиктин ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде негиз салынган. Ал эми кыргыз тил илиминдеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү когнитивдик жана лингвомаданият таануучулук өңүттөрдөн докторлук диссертациянын гана эмес, кандидаттык диссертациянын алкагында да изилдөөгө алынган эмес.

1.2 «Дүйнөнүн сүрөтү тилдик багыттагы изилдөөлөрдөгү фундаменталдуу түшүнүк катары» аттуу биринчи баптын экинчи параграфы дүйнөнүн сүрөтү жана анын түрлөрүнө (баёо, тилдик, концептуалдуу жана фразеологиялык) арналган. Дүйнөнүн сүрөтү образдардын татаал системасынан туруп, жамааттык аң-сезимде курчап турган чындыкты чагылдырат. Дүйнөнүн сүрөтү жеке бир адамдын аң-сезиминде, ошол эле учурда коомдук аң-сезимде калыптангандыктан, дүйнөнүн сүрөттөрүндөгү проекциялар да бири-биринен айырмаланат.

1.2.1 Экинчи параграфтын биринчи бөлүмү «**Дүйнөнүн сүрөтүнүн классификациясы**» деп аталып, мында дүйнөнүн сүрөтүнүн түрлөрү сыпатталып берилген. Дүйнөнүн сүрөтүн түрлөргө бөлүштүрүү боюнча көптөгөн көз караштар бар. Бирок биз изилдөө ишибизге зарыл деп табылган классификацияларга гана токтолмокчубуз. **Дүйнөнүн тилдик сүрөтү** – адамдын жеке турмуштук, рухий тажырыйбасынын негизинде анын аң-сезиминде жаралган жана тил аркылуу туюндурулган дүйнөнүн образы.

Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү индивиддин вербалдык, вербалдык эмес деңгээлдериндеги, ошондой эле дүйнөнү андап билүүнүн башка ар кандай аспектилериндеги таанып билүү тажырыйбасын чагылдырган маалыматтардын өз ара байланышкан системасы катары аныкталат. Анткени тилде фразеологиялык бирдиктердин жаралышы узакка созулган тилдик өнүгүүнүн натыйжасы экендиги маалым (эркин сөз айкашынан жалпыланган мааниге ээ туруктуу сөз айкаштарына чейин). Ал эми дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү (мындан кийин текстте ДФС) коомдун өнүгүү процессинин натыйжасында толукталып туруучу дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн салыштырмалуу туруктуу бөлүгү болуп эсептелет.

1.2.2 «Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү» деп аталган экинчи параграфтын экинчи бөлүмүндө дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бир бөлүгү болуп эсептелген дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү иликтөөгө алынат. ДФСтин негизин адам тарабынан курчап турган дүйнөнү таануу жана аны өзгөртүү процессинде калыптанган образдуу дүйнө тааным түзөт.

Мында дүйнөнүн сүрөтү адамдардын күнүмдүк турмуш-тиричилигине байланыштуу оозеки сүйлөшүү чөйрөсүндө жаралгандыктан, ДФС дүйнөнүн баёо сүрөтүнө жакын келет.

ДФС Р.Х.Хайруллина жана К.К.Дуйсекова өндүү окумуштуулар тарабынан бир нече тилдердин материалында изилдөөгө алынып, ДФСтин тигил же бул элге мүнөздүү спецификасынын маңызы ачылып берилген. Маселен, Р.Х.Хайруллинанын пикиринде, «ДФС анын семантикалык «мейкиндиги» менен структурасына олуттуу таасир тийгизүүчү өзгөчө белгилерге ээ, алардын ичинен негизгилери үчөө: универсалдуулук, антропоцентризм, экспрессивдүүлүк» (Хайруллина 2008:11) деп бөлүп көрсөткөн. Салыштырма планда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн ичинен казак окумуштуусу К.К. Дуйсекованын эмгеги кызыгуу жаратпай койбойт (2006). Ал өзүнүн салыштырма-фразеологиялык багытта жазылган эмгегинде «фразеология дүйнөнү концептуализациялоонун жолу жана ал лексикадан айырмаланып өзүнүн референция чөйрөлөрүнө гана ээ болбостон, референттердин типтерине да ээ» (Дуйсекова 2006:26) деген негизге таянгандыгын айткан.

Ал эми В.В. Гузикова фразеологияны өтө татаал кубулуш экендигин жана ал өзүнүн изилдөө методун талап кыла тургандыгын белгилеген (2004). Андыктан биздин изилдөө ишибизде фразеологиялык корпус салттуу жана азыркы тил илиминдеги жаңы багыттардын негизинде комплекстүү изилдөөгө алынды.

1.3 Биринчи баптын үчүнчү параграфы «**Когнитивдик лингвистика жана лингвомаданият таануу тил илиминдеги жаңы багыттар катары**» деп аталып,

анда тил илиминдеги азыркы багыттардын Францияда жана Кыргызстанда калыптанып өнүгүүсү туурасында кеп козголот.

Когнитивдик лингвистика биздин билимдерибизди сактоонун ыкмалына, ошондой эле билимдин бир тилдин чегинде жана тилдер аралык коммуникация процессинде тилде систематизацияланышына жана структураланышына байланыштуу теориялык маселелерди изилдөөгө алат. Бул багытта акыркы он жыл ичинде бир катар монографиялык изилдөөлөр, окумуштуулардын жамааттык эмгектери, ошондой эле Н.Д.Арутюнова, А.Вежбицкая, Л.М.Зайнуллина, Р.Р.Замалетдинов, В.Н. Карасик, Е.С.Кубрякова, В.А.Маслова, Ю.С.Степанов, И.А.Стернин, В.Н.Телия ж.б. орус тилчи-окумуштууларынын, Дж.Лакофф, Ж.Фоконье, М.Джонсон, Р.Лангакер, Е.Рош сыяктуу чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн макалалары жарыяланды.

Жасалма интеллектке арналган биринчи макала алгач Францияда 1962- жылы жарык көргөн. Анын автору Жак Питер жасалма интеллект боюнча диссертациялык ишин коргогон. Ал эми «когнитивдик лингвистика» аталышы 1975 – жылы Ф.Растье жана А.Коллинс деген окумуштуулар тарабынан жарыяланган «Когнитивдик илим» аттуу макалада биринчи жолу колдонулган. Л.Теньер когнитивдик лингвистиканы субъективдүү, аң-сезимсиз, адамдын эркине баш ийбеген, өзүнүн ички структурасына ээ акыл ишмердигин изилдөөгө алган илим тармагы катары мүнөздөйт (Теньер 1988:52).

Француз окумуштууларынын тил илиминдеги азыркы багыттар боюнча изилдөө жүргүзгөндөрүнүн ичинен К.Фуш, Г.Жанэ, Ж.Уйэ өндүүлөрүн белгилөөгө болот. Ал эми когнитивдик лингвистиканын Кыргызстанда калыптанышы М.Ж.Тагаев, К.З.Зулпукаров З.К.Дербишева, У.Ж.Камбаралиева сыяктуу окумуштуулардын ысымдары менен байланыштуу. Кыргыз Республикасында когнитивдик лингвистиканын өнүгүүсүнө ар башка тилдер менен маданияттардагы тилдик каражаттар менен концепттердин салыштырып изилдөөгө байланышкан изилдөө иштери маанилүү роль ойногондугу талашсыз. Маселен, М.Ж.Тагаевдин изилдөөлөрүндө когнитивдик өнүгүүнүн методологиясы орус тилиндеги сөз жасоо системасын кыргыз тили менен салыштырып изилдөөнүн полипарадигмалык аспектилеринин бири катары каралат (2004).

Соңку жылдарда концепт түшүнүгүн изилдөөгө багытталган бир катар диссертациялык изилдөөлөр пайда болду (Абдулатов 2008); (Темиркулова 2010), (Эргешова 2010), (Толокова 2012), (Абыканова 2012), (Бутешова 2012); (Калмурзаева 2013); (Ормокеева 2016). У.Ж.Камбаралиеванын монографиялык эмгегинде изилдөөнүн когнитивдик методдору «Время/Убакыт» концепттеринин мисалында колдонулуп, теориялык жактан белгилүү деңгээлде өнүктүрүлгөндүгүн белгилөөгө болот (2013). Окумуштуулар И.А. Стерниндин, М.Ж.Тагаевдин жана У.Ж.Камбаралиеванын пикиринде, Кыргызстанда когнитивдик лингвистика өнүгүүгө «кенен арыш таштай баштады» (Стернин 2015).

Когнитивдик лингвистикада өзөктүү түшүнүктөр катары **концепт** жана **концептосфера** түшүнүктөрү эсептелет. Француз окумуштуусу Жак Уйэ: «Сөз концепттин белгиси болуп саналат» деген пикирин айткан (Ouellet 2014:19). Ал

эми концепт, окумуштуунун пикиринде, концептосферанын бирдиги катары элдин ой жүгүртүүсүндөгү, дүйнө таанымындагы, маданиятындагы бөтөнчөлүктөрдү чагылдырат. Бул жагынан алганда, өзүнө тиешелүү маданий тажырыйбага, маданий индивидуалдуулукка ээ болгон ар бир адамды «концептти алып жүрүүчү» катары кабылдоого болот. Индивиддин кеп ишмердүүлүгү да тилдик жана улуттук концептосфера аркылуу аныкталат. В.А. Маслованын пикиринде, концептосфера – бул концепттердин жыйындысы. Так ушул концепттерден мозаикалык сүрөт өңдөнүп тигил же бул тилде сүйлөгөн адамдын дүйнөнү аңдоосу курулат (Маслова2007:17). Биздин изилдөө ишибизде фразеологиялык бирдиктер деп аталган концепттер улуттук баалуулуктар менен өзгөчөлүктөргө байланышкан лингвомаданияттын элементтери катары сыпатталган. Мындай өбөлгөлөр бизге француз жана кыргыз элдериндеги ДФСтин спецификалык жактарын конкреттүү жана терең иликтөөгө шарт түзөт.

Ишибизде сыпатталган экинчи багыт – бул **лингвомаданият таануу**. Тилдин фундаменталдуу кызматтарынын бири болгон маалыматты жаратуу, өнүктүрүү, сактоо жана өткөрүп берүү кызматы так ушул лингвомаданият таануу багытында аныкталып чечмеленет. Сөз болуп жаткан багыттагы эң эле белгилүү эмгек катары В.А. Маслованын «Лингвокультурология» (2001) эмгеги аталып жүрөт. Лингвомаданият таануу салыштырмалуу жаш илим тармагы экендигине карабастан, аталган багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөрдөн бир катар олуттуу жыйынтыктар алынгандыгы бир ооздон белгиленет. Ал эми Кыргызстанда лингвомаданият таануунун маселелерин изилдөөгө бир катар тилчи-окумуштуулар кайрылышкан. Аталган багытта изилдөө жүргүзгөн изилдөөчүлөрдүн сап башында С.Ибраимов турат. Анын «Лингвокультурология – тилдик маданият таануу» деген аталыш менен жарык көргөн эмгегинде сөз болуп жаткан илимий тармактын өнүгүү тарыхы жана теориясы баяндалып, лингвомаданият таануунун принциптери кыргыз тилинин факты-материалдарына карата колдонулуп иликтенген. Лингвомаданият таануунун фундаменталдуу маселелери П.К.Кадырбекованын немис-кыргыз тилдеринин материалдарынын мисалында изилденген (2012;2014). Ал эми З.К.Дербишеванын «Кыргызский этнос в зеркале языка» (2012) жана «Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры» (2012) аттуу эмгектеринин жарык көрүшүн республикада лингвомаданият таануунун өнүгүүсүнүн маанилүү этабы катары баалоого болот. Аталган эмгектерде азыркы лингвомаданият таануунун негизги идеялары менен принциптери иликтенип, алар көп пландуулугу жана көп аспектүүлүгү менен айырмаланышат. Мындан тышкары З.К.Дербишеванын сөз болуп жаткан эмгектеринде кыргыз тилин лингвомаданият таануучулук аспектиден изилденишинин негиздери жана келечеги аныкталгандыгын да баса белгилөөгө болот. Ушул жагдайларды эске алуу менен, фразеологиянын лингвомаданият таануучулук өңүттөн изилденишинин маанилүү маселелеринин катарына фразеология менен маданияттын кесилиш чектериндеги проблемаларды изилдөөгө негиз болуучу методдору иштеп чыгуу аракетин киргизүү зарыл деген ойдобуз. Демек, фразеология, дүйнөнүн сүрөттөрү, когнитивдик лингвистика (концептосфера, концепт), лингвомаданият таануу боюнча теориялык багыттагы

адабияттарга жүргүзүлгөн сереп фразеологияны когнитивдик лингвистика менен лингвомаданият таануу өндүү жаңы багыттардын алкагындагы методдор менен жол-жоболордун жардамы аркылуу изилдөөгө негиз түзөт.

1.4 «Фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн заманбап ык-амалдары» деп аталган биринчи баптын төртүнчү параграфы фразеологизмдерди изилдөөнүн заманбап ык-амалдарына арналган.

1.4.1.1 «Фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн когнитивдик ык-амалы» деген аталыштагы бөлүмдө, фразеологияны изилдөөнүн когнитивдик ык-амалдары иликтенген. Аталган метод менен катар биздин изилдөө ишибизде эки тилдин фразеологиялык корпусу салттуу жана азыркы методдордун, теориялык жол-жоболордун негизинде изилдөөгө алынган. Ал эми изилдөөнүн когнитивдик ык-амалында фразеологизмдерди тереңирээк иликтөө үчүн когнитивдик процедуралар пайдаланылат. Когнитивдик парадигмада фразеологизм белгилүү бир тилде сүйлөгөн адам тарабынан фразеологизмдердин семантикалык маалыматынын бардык типтеринин интерпретацияланышынын жүрүшүндө структураланган, кептик баарлашуунун субъектисине тиешелүү микротекст катары кабылданат.

Бул параграфта фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн принциптери теориялык пландан белгилүү *этаптарга* бөлүнүү менен иликтенет:

- 1) фразеологизмдерди структуралык жана семантикалык принциптердин негизинде тандап алуу;
- 2) фразеосемантикалык талаа түзүү;
- 3) концепттин жана концептосферанын номинативдик талаасына кирген фразеологиялык бирдиктердин анализи жана сыпатталышы;
- 4) фразеологиялык бирдиктердин семантикасын сыпаттап берүүнүн жыйынтыктарынын концептуалдуу интерпретациясы: изилденип жаткан концептти менталдык бирдик катары калыптандыруучу когнитивдик белгилерди аныктоо.
- 5) фразеологизмдерди концептуалдуу интерпретациялоонун негизинде образ түзүү.

Биринчи этап – фразеологиялык бирдиктерди тандоо.

Тилдик материалды тандап алуунун биринчи этабында абдан абройлуу деп табылган француз жана француз-орус лексикографиялык, фразеографиялык басылмаларынан (15тен ашуун сөздүк), ошондой эле кыргыз тилиндеги фразеологиялык жана башка сөздүктөрдөн (10дон ашуун) курамында концептосфераларга (мүнөз, эмоциялар, адамдык мамилелер ошондой эле адам тарабынан мейкиндиктин жана мезгилдин кабылданышы) катыштыгы бар баардык фразеологизмдер бөлүнүп алынат. Топтолгон материал иш жүзүндө жогоруда саналып өткөн концептосфералардын келип чыгышына өбөлгө түздү. Анткени фразеологизмдер образдуу, экспрессивдүү жана эмоционалдык тилдик каражаттар катары турмуштагы предметтерди, кубулуштарды атоо менен гана чектелбестен, адамдын мүнөзүн, физикалык жана эмоционалдык абалын репрезентациялай тургандыгы да белгилүү.

Фразеологиялык бирдиктерге образдуулук мүнөздүү болгондуктан, фразеологиялык корпустун өзөгүн идиомалар түзгөндүгүн атайын белгилеп өтүүгө болот.

Тандоонун семантикалык принциби фразеологиялык мааниге карата үстүртөдөн, тереңдебеген деңгээлде «иштеген» принцип катары эсептелет. Бул принципте тилдик материал, тагыраак айтканда, фразеологизмдер семантикалык мүнөздөмөсүнө карата классификацияланат. Ал эми биздин изилдөө ишибизде фразеосемантикалык талаа деп аталып, изилдөөнүн *экинчи этабы* катары алынган.

1.4.1.2 «Фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн фразеосемантикалык талаасы» деген аталыштагы бөлүмдө фразеологиялык бирдиктер талаа ык-амалына ылайык иликтенген. Фразеосемантикалык талаа дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бир бөлүгү болуп эсептелип, анын түзүлүшүндө лексикалык бирдиктер менен катар фразеологизмдер да активдүү катышат.

«**Адамдын мүнөздөмөсү**» концептосферасында фразеосемантикалык талаа изилдөөгө алынып жаткан тилдердин фразеологиялык корпусун бириктирип, ал эми концептосфераларды макроконцепттерге (оң жана терс) бөлүштүрөт. Андан соң концепттерди анализдөө иши жүргүзүлөт.

«**Адамдын мүнөздөмөсү**» концептосферасы:

- а) «Ак ниеттик», «Кайраттуулук», «Шамдагайлык», «Марттык», «Сылыктык», «Момундук», «Чыдамдуулук», «Акыл-эс» концепттерин өзүнө камтыган «Адамдын изгиликтери» деген макроконцепттен;
- в) «Келесоолук», «Куулук», «Коркоктук», «Көктүк», «Ач көздүк», «Оройлук», «Текебердик», концепттерин өзүнө камтыган «Адамдын кемчиликтери» деген макроконцепттен турат.

«**Адамдын эмоциялары**» концептосферасы төмөндөгүдөй:

- а) «Бакыт», «Кубаныч» концепттерин камтыган «Оң эмоциялар» деген макроконцепттен;
- в) «Ачуу», «Кайгы/Капа», «Коркуу сезими», «Уят» концепттеринен турган «Терс эмоциялар» деген макроконцепттен турат.

«**Адамдык мамилелер**» концептосферасына «Сүйүү», «Жактыруу», «Жек көрүүчүлүк», «Кошоматтык», «Көңүл коштук» концепттери киргизилген.

«**Мейкиндик жана Убакыт**» концептосферасында аталган эки категория объективдүү, бири-бири менен ажырагыс байланыштагы чексиз түшүнүктөр катары мүнөздөлөт. Мейкиндик түшүнүгүнүн жалпы касиеттери катары созулуу, үзгүлтүк менен үзгүлтүксүздүктүн биримдиги эсептелет. Ал эми убакыт түшүнүгүнүн универсалдуу касиеттерине узактык, кайталангыстык жана артка кайрылбастык өңдүү касиеттер кирет.

Ишибизде аталган концептосфераларга шайкеш келген фразеологиялык бирдиктер тандалып алынды.

Үчүнчү этап – концепттин номинативдик талаасына кирген фразеологиялык бирдиктердин семантикасын анализдөө жана сыпаттап берүү.

1.4.1.3 «Фразеологиялык бирдиктердин концептуалдуу анализи» деген аталыштагы бөлүмдө, фразеологизмдер концептуалдуу анализ жүргүзүүнүн

тартибине ылайык иликтенген. Семантикалык анализде сөздөрдүн маанилерин чечмелөөгө басым жасалса, концептуалдуу анализ дүйнө туурасында билимдердин системасына таянат. Мындан тышкары концептуалдуу анализде тилдик ой-жүгүртүүгө өзгөчө маани берилет. Биздин пикирибизде, концептуалдуу анализдин түпкү максаты катары маданий өзгөчөлүктөрдү чагылдырган концепттердин парадигмасын жана алардын концептосфераларын сыпаттоо эсептелет. Сөз болуп жаткан маселе туурасында В. А. Маслова: «Концептти сыпаттап берүүнүн методикасы изилденип жаткан концепттин тибине жана элдин маданий жашоосунда анын ээлеген ордуна, татаалдыгына, ошондой эле изилдөөчүнүн алдына коюлган максат жана милдеттерге ылайык тандалып алынат»(2007,45) деген пикирин айткан.

Төртүнчү этап –фразеологиялык бирдиктердин семантикасын сыпаттоонун жыйынтыктарын концептуалдуу интерпретациясы. Изилдөөнүн когнитивдик ыкмалына байланыштуу адабияттарга жасалган сереп концепттерди номинациялаган тилдик каражаттардын семантикасы аркылуу концептти сыпаттап жазууда салттуу методдор пайдаланылары, ал эми мындай аракеттерден алынган жыйынтыктар өзгөчө процедураны – концептуалдуу *интерпретацияны* талап кылары туурасындагы жыйынтыкка алып келди. Анткени когнитивдик интерпретация – семантика-когнитивдик анализдин зарыл этабы. Бул этапсыз изилдөө тилдик семантиканын алкагынан чыга албастыгы талаш туудурбайт.

Бешинчи этап – фразеологизмдерди концептуалдуу интерпретациялоонун негизинде француздун жана кыргыздын образын түзүү. Маселен, төмөндөгү фразеологизмдерде туюндурулган чакан мүнөздөмөлөр образ түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

-avoir la **main fermée** (букв. иметь закрытые **руки**) – не очень щедрый;

-avoir les **maines crochues** (букв. иметь крючкообразные **руки**) – иметь загибающие руки;

-avoir des **ongles crochus** (букв. иметь крючкообразные **ногти**) – быть хищным, алчным, быть хищником, ханугой.

Француздун образы: ач көздүк француздун мүнөздөмөсүндө кемчилдик катары эсептелет. Француздар акча каражатын башаламан чача бербеген үнөмчүл, кээде зыкым адамдар экендиги да белгилүү. Француздун элестетүүсүндө битир адам зыкымдык менен эсепке тактык **кол** жана **тырмак** аркылуу туюндурулат.

-**алкы** бузук (букв.испорченная **глотка**) – жадный;

-ач **көз**(букв. голодные **глаза**) – жадный;

-**ичине** кара таруу айланбайт (букв.у него внутри в **животе** так тесно, что просяному зернышку негде повернуться) – скряга, скупердяй.

-**тарамыштай** тырышкан (букв.сплющавшийся как **сухожилие**) – скряга.

Кыргыздын образы: кыргыздын элестетүүсүндө битир адам адатта **алкым** жана **көз** тойбостуктун ченемдери катары берилет жана тырышкан, катып калган **тарамышты** эске салат. Ошондуктан кыргыздар битирди мүнөздөөгө келегенде, аны тар, тырышкан нерселерге салыштырышкан.

Демек, жогоруда келтирилген фразеологизмдер аркылуу француздун жана кыргыздын мүнөздөмөсүн сүрөттөп берүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Мында фразеологизмдердин ички, көмүскө маанисин аңдап түшүнүү зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, когнитивдик ык-амал башка, методологиялык ыкмаларды колдонуу аркылуу ишке ашырылат. Мындай ыкмалардын ичинен структуралык, семантикалык, концептуалдуу анализ, интерпретация жана талаа ык-амалдарын бөлүп көрсөтүүгө болот.

Когнитивдик реконструкциялоонун жыйынтыгына ылайык, изилденип жаткан француз жана кыргыз фразеологизмдеринин жалпы корпусунан (5 миңге жакын бирдик) сегиз концептосфера жана элүүдөн ашык концепт процедуралоонун булагы катары эсептелди. Бирок алардын табиятын, алардын курамындагы элементтерди, алардын ортосундагы байланыштардын маңызын толук ачып берүү үчүн лингвомаданият таануу өңүтүнөн да анализ жүргүзүү талап этилет. Ошондо гана француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдик белгилердин ички структуралык түзүлүшүнө жана алардын жаралуу процессиндеги маданий-улуттук спецификанын маңызына сүнгүп кирүүгө мүмкүндүк түзүлөт.

1.4.2. «Фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн лингвомаданий ык-амалдары» деген аталыштагы бөлүмдө лингвомаданий өзгөчөлүктү, кайсы бир маданияттын өкүлөрдөрүнө мүнөздүү болгон менталитетти чагылдырган тилдик каражаттардын семантикалык табияты иликтенген. Лингвомаданият таануучулук өңүт фразеологизмдер менен маданий белгилердин катыштыгын изилдөөгө багыт алуу менен, фразеологиялык системанын маданий-улуттук спецификасын сыпаттап берүү үчүн эталондор, стереотиптер, символдор ж.б.у.с. системаларынын маанисин актуалдаштырат. Фразеологизмдерди лингвомаданият таануучулук өңүттөн сыпаттоо идеясы алгач В.Н.Телия тарабынан сунушталган. Ал фразеологиялык бирдиктерге лингвомаданият таануучулук анализ жүргүзүүнүн негизги максаты катары когнитивдик процедуралардын жардамы аркылуу өз ара карым-катышта келген, эталондор, стереотиптер жана башка маданий белгилердин образдуу ассоциациялар формасындагы маданий-улуттук коннотацияларын аныктоо аракетин эсептейт (Телия, 2009).

Фразеологизмдердин маанилеринин тереңде катылган негиздеринин түзүлүү процессин лингвомаданий өңүттөн кароо аркылуу аңдап түшүнүүгө болот. Изилдөө ишибизде француз жана кыргыздын дүйнө кабылдоосундагы маданий спецификаны чагылдырган фразеологиялык образдуулуктун татаал ички түзүлүшүн аныктоо фактысы лингвомаданий реконструкциялоодон алынган олуттуу жыйынтык болуп эсептелээрин белгилемекчибиз.

1.4.2.1. «Фразеологиялык бирдиктердин лингвомаданий интерпретациясы» деген аталыштагы бөлүмдө лингвомаданий комментарий туурасында сөз козголот. И.В.Зыкованын пикиринде «В.Н.Телиянын (2009) жетекчилиги астында иштелип чыгып, авторлордун жамааты тарабынан фразеологиялык практиканын алкагында ийгиликтүү апробацияланган, фразеологиялык белгилердин маданий мазмунун экспликациялоого багытталган лингвомаданият таануучулук анализ методунун жаралышы фразеологизмдерди

изилдөөнүн лингвомаданият таануучулук багытынын өнүгүшүндөгү олуттуу кадам катары бааланышы абзел» (Зыкова 2014:122). Маданият таануучулук комментарий фразеологизмдерди лингвомаданият таануучулук өнүктөн анализдөөнүн бир нече этабын чагылдырат. Бул этаптардын негизгилери болуп: фразеологизмдин бүтүн образынын же анын айрым компоненттеринин маданияттын байыркы катмарлары менен болгон катыштыгы (архетиптик каршы коюп салыштыруулар, мифологиялык ойлор, ритуалдар, ырым-жырымдар, салттар, диний ишенимдер менен); фразеологизмдердин образдык мазмунунун маданияттын коддору менен болгон катыштыгы; фразеологизмдин бүтүн образынын же анын айрым компоненттеринин троптун түрлөрү менен болгон катыштыгы; фразеологизмдердин белгилик функциясын маданияттын «тили» катары аныктоо сыяктуу этаптар эсептелет (В.Н.Телия 2009:772). Аталып өткөн методдордон тышкары изилдөө ишибизде башка ык-амалдардар туурасында да сөз козголду. Алардын ичинен биздин изилдөө ишибизге мазмундук жактан жакын метод катары Е.Н.Белаянын фразеологизмдерге лингвомаданий анализ жүргүзүү боюнча методуна токтолдук. Автордун пикиринде, кубулуштарды маданий өнүктөн интерпретациялоонун бир булагы жана ал кубулуштарды тилде чагылдыруунун формалары катары ишенимдер, удамыштар, легендалар, мифтер өндүү элдик маданияттын кээ бир формаларын эсептөө шарт. Маданий интерпретациянын башка булагы болуп туруктуу мүнөздөгү салыштыруулардагы образ-эталандордун системасы эсептелип жүрөт. Мындан тышкары маданий интерпретациянын дагы бир булагы катары сөз-символдор же символикалык маанини туюндурган сөздөр, сөз айкаштары, христиан диний маданиятындагы, теософиядагы образдар жана аларга мүнөздүү адеп-ахлактык эреже-тартиптер да эсептелип жүргөндүгү маалым. Ушул сыяктуу эле көркөм адабияттагы, философиядагы, тарыхтагы образдарды маданий интерпретациянын маанилүү булагы катары кароо салты бар (Белая, 2006).

Жогоруда сөз болгон теориялык базаларга таянуу менен, биз француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдерде камтылган маданий маалыматты аныктап, анын маңызын ачып сыпаттап берүү максатына багытталган лингвомаданий комментарийлоонун моделин түзүүгө жетише алдык.

Мындай лингвомаданий ык-амал төмөндөгүдөй этаптардын аткарылышы аркылуу ишке ашат:

- 1) маданий маалыматты белгилүү бир тибине булак катары кызмат кылган фразеологиялык бирдиктердин спецификасын кароо (мифтер, легендалар, динге чейинки ишенимдер);
- 2) адабий булактарды анализдөө, ошондой эле тарыхый фактыларды кароо;
- 3) маданияттын тигил же бул тармагындагы белгилик каражаттардын символдук маанилерин жана фразеологиялык белгилердин калыптанышын анализдөө.

Француз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердеги маданиятташтырылган дүйнө көрүмдүн булактарынын лингвомаданий интерпретациясы ишенимдерде, мифтерде, легендаларда, салттарда, ритуалдарда чагылдырылган бир нече деңгээлди бөлүп көрсөтүү мүмкүндүгүн түзөт.

Кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин лингвомаданий интерпретациясы да фразеологизмдердин кыргыз маданиятынын шамандык, теңирчилик, мифология, легендалар өндүү байыркы катмарлары менен байланышкан ички формасын иликтөөнүн бир нече деңгээлин бөлүп көрсөтүү зарылдыгын жаратат.

1.4.2.2. «Маданият коду лингвомаданият таануудагы негизги түшүнүк катары» деген аталыштагы бөлүмдө маданияттын коддоруна байланыштуу айрым орунттуу маселелер каралат.

М.Пименова белгилегендей, лингвомаданият таанууда *код* термини маданият менен тыгыз байланышта каралышы шарт (Пименова 2016:25). Биз бул ойго толугу менен кошулабыз.

Изилдөө ишибизде лингвомаданий өнүгтөн изилдөө иши фразеологиялык бирдиктерде туюндурулган маданий коддор аркылуу да ишке ашырылат.

В.В.Красных маданият кодуна «курчап турган дүйнөнү көздөй маданият “ыргыткан” тор, ал тордо дүйнөнү түзүп турган элементтер топторго бөлүштүрүлөт, категорияланат, структуралаштырылат жана бааланат» деген аныктамасын берген (2002:232). Автор дүйнө түзүмүнө карата баёо көз караштар сакталып калган базалык соматикалык (денелик), мейкиндиктик, мезгилдик, предметтик, биоморфтук, рухий өндүү алты кодду бөлүп көрсөтөт да, мындай коддордун саны көп болбош экендигин айтат (Красных 2002:298). Лян Сяонань кытай тили боюнча изилдөөсүндө он бир кодду атайт (Лян Сяонань, 2008). Ал эми М.В.Пименова он эки түрүн сунуштайт (Маслова, Пименова 2016, 71). Биз изилдөө ишибизде француз жана кыргыз тилдери үчүн мүнөздүү деп табылган он эки коддон турган тизмени сунуштадык.

1.4.3 «Фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн структура-типологиялык методу» деген аталыштагы бөлүмдө фразеологизмдер структура-типологиялык өнүгтөн каралып, фразеологиялык бирдиктердин тилдер аралык шайкештиктеринин толук, толук эместигин аныктоо аркылуу эквивалентсиз фразеологизмдерди табуу мүмкүндүгү туурасында сөз болот.

«Француз жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү» аттуу экинчи баптын биринчи жана экинчи (2.1;2.2) параграфтарында француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпустары концептуалдуу интерпретация аркылуу иликтенген. Мында изилденип жаткан тилдердеги сегиз концептосфера адамдын мүнөзүндөгү оң жана терс сапаттарды туюндурган макроструктуралар катары каралган. Ал эми концептосфера тилди алып жүрүүчүнүн дүйнөнү аңдап түшүнүүсүн калыптандырган концепттердин (элүүдөн ашуун) жыйындысы катары сыпатталган. Так ушул концепттерге таянуу менен биз француздун жана кыргыздын фразеологиялык дүйнөсүн «түзүүгө» жетише алдык.

2.3. Экинчи баптын үчүнчү параграфы «Француз жана кыргыздын дүйнөсүнүн фразеологиялык сүрөтү» деп аталып, мында фразеологиялык бирдиктердин негизинде француздун жана кыргыздын образдарын түзүү аракети көрүлдү. Француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпустарына таянуу менен француз жана кыргыздын дүйнөсүнүн спецификалык

сүрөтүн жаратууга болот. Бул сүрөт адамдын мүнөздөмөсү, анын эмоциялары, адамдык мамилелер, мейкиндик жана мезгил өндүү концептосфераларды камтыйт. Адамдын мүнөзүндөгү оң сапаттарды, жагымдуу эмоцияларды жана жакшы мамилелерди туюндурган фразеологизмдерге караганда, терс сапаттарга, жагымсыз эмоцияларга, адамдык жагымсыз, натуура мамилелерге карата айтылган фразеологизмдер басымдуулук кылары белгилүү болду.

2.3.1. Экинчи баптын үчүнчү параграфынын биринчи бөлүмүндө жогоруда сөз болгон концептосфералардын фразеологиялык корпусунун негизинде автор тарабынан француздун образы түзүлгөн.

«Адамдын мүнөздөмөсү» концептосферасынын фразеологиялык корпусун изилдөө аркылуу, француздун мүнөзүндөгү, француз элинин өнүгүүсүндөгү маданий, тарыхый өзгөчөлүктөр катары түшүндүрүлүүчү приоритеттүү сапаттар аныкталды.

Француз элинин улуттук мүнөзүндө басымдуулук кылган, фразеологиялык бирдиктер аркылуу манифестациялаган «Адамдын изгиликтери» оң жана терс «Адамдын кемчиликтери» микроконцептти катары берилди.

Француздун мүнөздөмөсүнө оң сапаттардын катарын ак ниеттик, марттык, кайраттуулук, шамдагайлык, сылыктык, момундук, чыдамкайлык, акылдуулук өндүү сапаттар түзөт.

Акылынын ийкемдүүлүгү, ой-чабытынын кенендигинен улам француз эли дүйнөдөгү рухий жактан да өнүккөн эл катары бааланат. Фразеологиялык бирдиктерде (мындан кийин текстте ФБ) француздун акылынын курчтугун, мээнеткечтигин жана тартиптүүлүгүн айгинелейт. Француздардын акыл табияты анын кыймылдуу темпераменти аркылуу сыналат: француз өтө бачым менен ой жүгүртүп, алдына коюлган максатка тез жетүүдө өзүнүн табияттан берилген ийкемдүүлүгүнө ишенет. Француз өзүнүн кругозорун кеңейтүү менен, өз акылына образдуу мамиле жасап, аны өстүрүүгө боло турган өсүмдүк сыяктуу кабылдайт (*cultiver son esprit*). ДФСте француз жалпысынан гедонизмге, пессимизмге жакын адам катары сыпатталат. Француз эки жүздүүлүктү, куулукту, коркоктуку жек көрөт. Анткени ал – ак ниет, кайраттуу, шамдагай, март, тамашакөй жана кээде өзүнө, аны курчап турган дүйнөгө ишене бербеген адам.

Француз ак ниеттикти баалайт анткени өзү дагы тартипке баш ийип (*droit comme une règle*), абийирди эске алуу менен чечим кабыл алат. Француздар – жан дүйнөсүндө салтты бекем тутунган адамдар. Ошону менен эле бирге алар кыйын учурда бел боло турган уяттуу жана ишенимдүү адамдарды жакшы көрүшөт.

Француз үчүн кайраттуу болуу, образдуу айтканда, «жүрөгү курсакта болуу» (*avoir du coeur au ventre*), же «сол буттан баштап ишенимдүү кадам таштоо» (*partir du pied gauche*) дегендикти билдирет. Француздар жоо-жарагы жылтыраган рыцарлардын доору болгон орто кылымдарда жашап өткөн ата-бабаларынын эр жүрөктүүлүгүн унутушкан эмес. Рыцардык духтун, эр жүрөктүүлүктүн, эрдиктин, келишкен келбеттин жана ак сөөктүк адептин символдору катары *шевалье* жана *uнага* сөздөрү ФБда кездешет *brave comme son épée; le chevalier sans peur et sans reproche*). Эр жүрөктүк сапатын башка элдер сыяктуу эле француздар

арстан жүрөк фразеологизми аркылуу туюндурушат. Ал эми эптүүлүк француз үчүн кыйын кырдаалдан жол таба билүү жөндөмү менен байланышта каралат. Эптүү француз көп нерсени чебердик менен жасай алат (*Maître Jacques*). Ушундай эле оң сапаттардын катарына кирген марттык сапаты конокторго сый көрсөтүүдө көрүнө тургандыгы белгилүү. Меймандостук француздардын улуттук мүнөзүнүн өзгөчөлүгү катары эсептелет. Анткени француз конокторду кубануу менен, кучак жая тосуп алат (*accueillir qn à bras ouverts*). Француздар конокторду үйүндө тосууну жактыра беришпегендиктен, аларды кафе, ресторандарда сыйлоого артыкчылык беришет. Коноктор катары көбүнесе достор, өнөктөштөр эсептелет.

Сылыктык француз элинде так жүргөндүк (*la politesse des rois*) ошондой эле дайым кичи пейилдик жана кесирим суроо кенири жайылган (*se confondre en excuses*). Мындан тышкары ачык-айкын тышкы жүрүм-турумдук белгилери: жылмаюу, адамдын жүзүндөгү жайдарылыкты киргизүүгө болот. Анткени менен француздардын мындай сапатын илбериңкилик эмес, тышкы сыпайкерчилик катары кабылдоо туура. Момундук француздар үчүн, негизинен, адамдын мүнөзүндөгү терс сапат болуп эсептелет. Анткени алар уяң жана чечкинсиз адамдарды жактырышпайт.

Адамдын кемчиликтерине келесоолук, текебердик, куулук, коркоктук, көктүк, оройлук, ач көздүк өңдүү терс кулк-мүнөздөр кирет.

Адамдын акылынын кемчилдиги ДФСте кеңири чагылдырылгандыгы маалым. Француздун баамында келесоо киши өнүгүүдөн өксүгөн, жеңил ойлуу, шайкелең киши (*tête éventée; tête sans cervelle; tête dure; tête de bois*) катары мүнөздөлөт. Келесоолукту, кежирликти сүрөттөөдө француздар «баш» соматизмин көбүрөөк пайдаланышат. Фразеологиялык бирдиктерде «баш» формасы, сыпаты жактан аны менен окшош предметтерге салыштырылат (*tête carrée; tête de fer*). Көктүктү, кежирликти француздар келесоолук катары баалашат. Келесоолук француздардын негативдүү реакциясын жаратканы менен, алар жин оорулуу адамдарды түшүнүшүп, мындай дарттан жабыр тарткандарга астейдил мамиле жасашат.

Француздардын өздөрүнүн аңкоо Иванушкасы бар. Бул лакап ат француз тилиндеги ФБда жосунсуз жоруктарды жасаган, аңкоо, баёо Жан, Жак же Грибуй сыяктуу ирониялык образдар аркылуу берилет (*faire le Jacques; Grand Jacquot ; fin comme Gribouille*). Аталган ысымдар лакап атка айланып, акылылсыз аңкоо адам менен ассоциацияланат.

Текебердик француз коомунда бардык мезгилдерде жаман кулк-мүнөз катары айыпталып келген. Француздар бой көтөргөн, көпкөлөң адамды *навлин*, үндүк өңдүү канаттууларга салыштырышат (*faire le paon; se rengorger comme un dindon*). ФБда оройлук жылкынын сырткы турпатына байланыштуу каралат (*cheval de bât; gros cheval*).

Ач көздүк француздун мүнөздөмөсүндө кемчилдик катары эсептелет. Француздар акча каражатын башаламан чача бербеген үнөмчүл, кээде зыкым адамдар экендиги да белгилүү. Ал гана эмес бир үй-бүлөнүн ичинде да бөлүштүрүлгөн бюджет болот. ФБда зыкымдык менен эсепке тактык *кол* жана

*тырмак (avoir les **mains** crochues; avoir des **ongles** crochus)* аркылуу туюндурулат. Француз тилдик аң-сезиминде тигил же бул аймактын жашоочуларына байланышкан туруктуу пикирлер калыптанып калган. Маселен, француздар Оверндин жашоочуларын сараң (*être avare comme un **Auvergnat***), ал эми түз суроого жооп берүүдөн амалкөйлүк менен кутулган, аңкоо адамдын кейпин кийип анткорлонгон куу, айлакер адамдар катары Нормандиянын, Солонинин жашоочуларын эсептешет (*répondre en **Normand**; niais de **Sologne***). Сөз болуп өткөн мүнөздөмөлөр француз улуттук менталитетиндеги аймактык өзгөчөлүктөрдү чагылдырат.

Коом мүчөлөрүнүн мүнөзү алардын жашоодогу адамдык сапаттарына, адаттарына, өзүн-өзү алып жүрүүсүнө карай бааланат. Адамдын мүнөзүнүн бааланышында анын эмоциялары да өзгөчө ролду аткара тургандыктары талашсыз.

«Адамдын эмоциялары» концептосферасынын анализи француз улуттук темпераментинин башкы мүнөздөмөлөрү сезимталдуулук, жеңил эмоционалдуулук экендигин көрсөттү. Азыркы француз өзүнүн түпкү теги болуп эсептелген байыркы галлга жоокердик сыпаты жана эмоционалдык өктөмдүгү менен окшошуп турат. Француздар акылга караганда эмоциянын жетегинде болушат, андыктан аларда логика сезимдерге кызмат кылат. Француздарга ашынып кетүү мүнөздүү. Алар табиятында революционерлер экендигине карабастан, кайсы бир авторитардуу инсандын өктөм, зордукчул аракеттерин көтөрүп, жашоо кечирүүгө жөндөмдүү. Эмоциялардын ичинен бакыт жана кубаныч өңдүү оң эмоцияларды бөлүп алабыз.

Бакыт француз үчүн бейиш, бейкут жана ыңгайлуу жашоо менен ассоциацияланат. Француз тилиндеги ФБда бакыт «*фортуна*», «*ийгилик*» катары түшүндүрүлөт. Мындан тышкары бакыт фразеологизмдерде адамдын тагдырын чечүүгө жөндөмдүү, эрки бар жандуу нерседей туюндурулат. Ошондуктан француз бакыттын кудайдан келеээрине, тагдырына жазылаарына ишенет (*croire à l'étoile de qn*). Бирок ФБнын анализи көрсөткөндөй, француздар тагдыр менен ойноп, ага каршы чыгып, бакытка жетүү үчүн ийгиликтин жүзүн өзүнө буруу тобокелдигине бара алышат (*en dépit du sort; tenter le sort; la roue avait tourné*).

Француз бакытка тунганда жүрөгү менен кубанып (*avoir le **coeur** gai*), улакча секирип (*sauter comme un **cabri***) жана балача көңүл ачат (*s'amuser comme un **enfant***). Француздардын кыйынчылыктарга каршы эң башкы куралы – бул күлкү, андыктан шайыр мүнөз менен катар күлкү дагы француз улутундагы адамдын эмоционалдык арсеналында маанилүү орунду ээлейт. Француз, образдуу айтканда, ачылган сандыктай оозун кенен ачып күлүү менен (*rire comme un **coffre***), көк боорун тазалай алат (*despoiler la **rate***). Ошол эле учурда күлкү ар кандай кырааттагы үн менен коштолот.

ФБда күлгөн адамдардын тибине карата күлкү эки түргө бөлүнөт: биринчиси анткорлонбогон, баланын күлкүсүндөй кирсиз болсо, экинчиси – курч, тикендүү, мазактаган күлкү. Мисал иретинде, күлкүсү келбесе да, ал күлкүсүн сакалына жашырып тымызын күлөт (*rire dans sa **barbe***).

Француз тилинин фразеологиялык корпусунда каар, коркуу сезими, уят,

кайгы сыяктуу терс эмоциялар французду мүнөздөп берүүгө кенен мүмкүнчүлүк түзөт. Каар француз үчүн абдан күчтүү реакция болгондуктан, фразеологизмдерде «боор менен өттөн ысык урат» деген өңдүү образдуу тилдик каражаттар орун алган (*chaleur de foie; échauffer la bile*). Француз гана каарды отун жаргандай «жарууга», ат кулакка «тойгондон» кийин сары кычынын данынан жасалган ачуу татымалдын мурдуна «көтөрүлгөндүгүн» сезе алат. Француз каарданганда анын узун, ичке түз кылычы даяр турат (*son épée ne tient pas au fourreau*). Катуу каарданганда француздун каарынын «түсү да кубула баштайт»: *colère blanche (bleue, jaune, noire, rouge)*

Коркуу сезими эмоциясы туурасында айта турган болсок, француз корккондо ички организмде жана тыштан келген муздак менен жылуулукту сезет. ФБда коркуу сезиминин физиологиялык формаларынын туюндурулушунда жону муздоо (*avoir froid dans le dos*), жамбаштар жылуулукту сезүүсү (*avoir chaud aux fesses*) өңдүү белгилер басымдуулук кылат. Француздар коркууну «курсагы менен сезишет». Француз үчүн коркуу сезими ушунчалык күчтүү сезим болгондуктан, анын «боору ак түскө боёлуп калат» (*avoir les foies blancs*). Француздарда көрүүдөн пайда болгон таасир биринчи орунда турат. Ал эми француздун үрөйү учуусу анын жүзүнүн түсүнүн өзгөрүүсү аркылуу сүрөттөлөт (*blanc, bleue, vert, noire*). Эмоционалдык абал канчалык күчтүү болсо, ага болгон реакция ошончолук күчтүү, ал эми түстүн өзгөрүшү ошончолук тез, кубулма мүнөздө болот.

Уят коркуу сезиминин түздөн-түз булагы катары эсептелет. Анткени француздар байыртадан эле эл алдында уят болуудан коркуп келишкен, андыктан алар үчүн уят болуудан «уятты ичип салуу» жеңил болгон.

Фразеологиялык сүрөткө ылайык, француз үчүн кайгы – төмөн көздөй багытталган абстракттуу кыймыл. Себеби кайгыга чөккөн адамдын жүзү төмөн көздөй түшүп, узаргандай элес калтырат (*faire longue figure*). Ошондой эле жүрөк жана баш төмөн карай түшүп, ал эми адамдын «жону кайгынын оордугунан ийилет» (*le dos en voûte*). Кайгынын түсү – кара же көк (*chagrin noir; les diables bleus*). Кайгы аза күтүүнү элестетип, кайгыга чөккөн адамдын абалы өлүмгө дуушар болгон адамдын абалына салыштырылат. Ал эми кайгылуу адамдын жүзү акыркы сапарга узатуу зыйнаты менен ассоциацияланат.

«Адамдык мамилелер» концептосферасы адамдар ортосундагы оң мамилелерди, баарыдан мурда, эркек менен аялдын ортосундагы сүйүүнү, ошондой эле кастык, кошомат жана көңүл коштук өңдүү терс мамилелерди да өзүнө камтыйт.

«Адамдык мамилелер» концептосферасын анализдөөдөн соң эркек менен аялдын ортосундагы мамилелер маселесинде француздар ачыгыраак келишээри байкалды. Анткени ФБда карама-каршы жыныстагы адамдардын өз ара мамиле куруу процесси деталдуу формада сыпатталган. Бул жагынан алганда, ФБлар Францияда аял менен эркектин ортосундагы мамиледе эч кандай тыюу салуулардын жоктугу туурасындагы ойду тастыктайт. Француздар үчүн сүйүү – алардын жашоосунун негизги бөлүгүн түзө тургандай өзүнчө бир ритуал. Француз сүйүүнү ырахат, жыргал катары кабылдайт. Француздун сүйүүсү бир

тууган агасына же эжесине болгон сүйүүдөй назик, жашоого болгон кумардай күчтүү, ал эми ашыктык көкүрөктө жалын сымал алоолонгондо (*avoir **chaleur** du sein*), кумар отун жандырган ышкылуу боло алат.

Француз кумарга батып сүйөт. Фразеологиялык бирдиктерде француздар үчүн кумар отун жандырган ашыктык ысык илеп, от аркылуу символдоштурулат. Ошондой эле *ит, короз, теке, коён, таранчы, бөдөнө* өндүү жаныбырлар аркылуу да ассоциацияланат. Фразеологизмдерде аталган жан-жаныбарлар аркылуу жеңил-желпи жашоо образы (*ит*), сүйүүгө жакындык (*короз*), аңгилик (*теке*), ышкы (*коён*) образдуу туюндурулат. Таранчы менен бөдөнөнүн образдары француздардын ашыктыкка ышкылуулугу жана кызуулук менен берилүүсүнө карата колдонулат.

Француздун азга созулган ашыктыгы самандын күйүшүнө (*feu de **paille***), салыштырылат. Анткени көпкө созулбаган мамиле самандын жарк этип күйүп, жалп этип өчкөнү аркылуу салыштырылып берилет. Ал эми көпкө созулбаган бирок кумар отун жандырган ашыктык ФБда тиш оору (*avoir **mal** aux dents*) менен салыштырылуу аркылуу образдуу туюндурулат.

Башка маданияттарда эрин башка бирөөгө алмаштырган аял «эринин башына мүйүз койсо», ал эми француздарда аялынын көзүнө чөп салган эркек ага «кеп такыя (чепчик) кийгизет» (*faire sa femme **cornette***). Сүйүүнү жек көрүү коштоп жүрөт. Анткени сүйүү бар жерде жек көрүү, жийиркенүү сыяктуу сезимдер да болот. Француздарда кастык мамиле көп кырдуу келип, ар кандай варианттарда: сырткы (*жүз, көз, чач, мурун*) жана ички (*жүрөк, кан*) жолдор аркылуу туюндурулушу ыктымал экендиги ФБда жүргүзүлгөн анализден көрүндү. Француздарда жийиркенүү жек көрүү сезимин жаратат. Бирок француздар бирөөгө карата болгон терс мамилесин, сезимин көрсөтпөстөн, жөн гана ал менен болгон байланышын үзүп коёт. Француздарда жек көрүү сезими өзүнүн күчтүүлүгү менен коркунучтуу. Анткени мындай сезимдин ашынып кетиши адамды жок кылууга чейин алып баруусу мүмкүн (*vouloir (un) **mal** de **mort** à qn.*).

ФБдан француздар үчүн кошоматтын жөнөкөй түшүнүк эместигин көрүүгө болот. Анткени француздар кимдир бирөөгө жагыныш үчүн кошоматтын бардык варианттарын пайдаланышат (*brûler de l'**encens** sous les narines; de qn être à plat **ventre**; devant froter la **manche** à qn.*). Кошоматты алар керт башынын пайдасы үчүн жасашат.

Ал эми көңүл коштукту француздар коргонуунун өзүнчө бир ыкмасы катары кабылдашат. Анткени ал көңүл коштук аркылуу стресстен сактанууга аракет кылат. Колдогу материалга таянуу аркылуу көңүл коштукту француз, ириде, адамдын жан дүйнөсүндөгү абал катары кабылдай тургандыгы жөнүндөгү жыйынтыкка келебиз.

«**Мейкиндик жана Убакыт**» концептосферасынын фразеологиялык корпусунун анализи мейкиндик француз тарабынан узундук, багыттуулук, үзгүлтүксүздүк жана аймактуулук катары кабылдана тургандыгын көрсөттү.

ФБда мейкиндик узундук маанисинде (жакын-алыс) француз үчүн аралыкты билдирет. Ал эми жакындык адатта адамдын дене мүчөлөрү: *мурун, чыканак, кабырга* аркылуу туюндурулат (*sous le **nez**; coude à coude; côte à côte*).

Мейкиндик багыттуулук маанисинде жогору –*төмөн*, алды-арты, оң-сол өңдүү үч карама-каршылыгы багыттар катары кабылданат. Француздар үчүн сол тарап эркектики, ал эми оң тарап аялдыкы экендигин ФБдан көрүүгө болот. Андыктан оң тараптын ар дайым жакшылык, ийгилик жана тууралык түшүнүктөрүн билдире тургандыгы жөнүндөгү миф француз тилиндеги фразеологиялык бирдиктерге дайыма эле туура келе бербейт. Анткени фразеологиялык бирдиктерде «сол» лексемасы француз үчүн тууралыкты (*partir du pied gauche*) туюндуруп калышы ыктымал.

Мейкиндик аймактуулук түшүнүгү катары француз үчүн өзгөчө мааниге ээ. Себеби өздүк мейкиндик батыш маданиятында бөтөнчө коргоолору белгилүү. Андыктан өздүк мейкиндиктин чектерин бузбоого аракет кылуу менен, француздар баарлашуу учурунда аралыкты дыкат сакташат (*conserver ses (garder ses, observer les) distances; tenir qn à distance*). Үзгүлтүксүздүк катары кабылданганда мейкиндик убакыт менен байланышта каралат. Убакыт жана анын бирдиктери француздарда эзелтеден тарыхый, диний, жаратылыштык-географиялык жана социалдык-турмуштук өзгөчөлүктөр аркылуу шартталып калыптанган улуттук-спецификалык белгилерге ээ. Француздук аң-сезим убакытты анын эки моделин (циклдык жана сызыктык) бирдей үлүштө айкалыштыруу аркылуу чагылдырат. Суткадагы убакыт француздарда аткарылуучу иштер аркылуу да аныкталат. Маселен, таңкы маал – саан убагы (*à l'heure du laitier*), ал эми күүгүм–иттен карышкырды айырмалоо кыйын болгон маал (*entre chien et loup*). Француздар убакыт агымын анын ылдамдыгы менен ажырагыс биримдикте кабылдашат. Ал эми күнүмдүк турмушта француздар бардык батыш адамдары сыяктуу эле убакыттан утууга умтулушат. Андыктан убакыттын агымынын тездигине байланыштуу фразеологиялык бирдиктер, убакыттын жай темпине байланыштуу фразеологиялык бирдиктерге караганда алда канча көптүк кылат. Убакытка карата болгон мамиледе француздар үчүн азыркы учурга багыт алуу маанилүү (ушул жерде жана азыр, бир күн менен жашоо).

2.3.2 Экинчи баптын үчүнчү параграфынын экинчи бөлүгү «Кыргыздын дүйнөсүнүн фразеологиялык сүрөтү» деп аталып, бул параграфта кыргыздын образы фразеологиялык бирдиктерге таянуу аркылуу чагылдырылган. Кыргыз тилиндеги «Кыргыздын мүнөздөмөсү», «Кыргыздын эмоциялары», «Адамдык мамилелер», «Мейкиндик жана убакыт» концептосфераларынын фразеологиялык корпусун иликтөөдөн соң кыргыздын дүйнөсүнүн тилдик сүрөтү түзүлдү.

Кыргыздын мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрдүн, анын эмоцияларынын, адамдык мамилелеринин, ошондой эле мейкиндик менен мезгилдин кабылдоосунун калыптануусуна көчмөн жашоо образынын тийгизген таасири күчтүү болгон.

«Адамдын мүнөздөмөсү» концептосферасынын анализи катаал шарттарда жашоо үчүн кыргызга адам мүнөзүндөгү эр жүрөктүүлүк, шамдагайлык, чыдамкайлык, сылыктык ал гана эмес марттык өңдүү оң сапаттар зарыл болгондугун көрсөттү.

Кыргыз чечимди шашылыш кабыл албайт. Жашоонун кыйынчылыктарына туруштук берүү үчүн кыргызга жолборстун жүрөгү, карышкырдын кайтпастыгы

(*жолборс жүрөк; көк жал*), табият менен жуурулушуп жашоо кечирүүсү зарыл болгон.

Жошоонун эң катаал шарттары кыргыздан сабырдуу, кыйынчылыктар менен сыноолорго көтөрүмдүү, ооруганда жана кыйналганда чыдамкай болууну талап кылган. Жашоо канчалык оор болбосун, кыргыз *белин бекем бууп*, тиричилигин улантып келген. Кыргыздын чыдамкайлыгы байыркы доорлордон, айкөл Манастын осуяттарынан башат алат. Кыргыз *сабырдын түбү сары алтын* экендигине ишенип, сабыр кылып күтө алат.

Кыргыздын түшүнүгүндө касты дос кылуу үчүн аны марттык менен коноктоо керектиги туурасында ишеним жашайт. Кыргыз үчүн марттык – берешендик, *колу ачыктык*. Кыргыз үчүн *май* кененчиликтин, молдуктун көрсөткүчү болуп эсептелет. Ал эми оокаттуулук фразеологиялык бирдиктерде үй буюмдары жана кийим-кечек аркылуу аныкталат (*казаны майлуу; этеги бүтөлүү; байпагы макмал болуу*). Үй ээсинин мүнөзү, оокаттуулугу жана социалдык статусу анын конок тоскондугуна жараша бааланып келген.

Адамдын мүнөздөмөсүндөгү оройлук, келесоолук, менменсинүү, коркоктук жана куулук жаныбарлардын сыпаттары аркылуу идентификацияланган. Айталы, кыргыздар жоош адамды койго салыштырышса, бир калыпта жүрбөгөн адамды жылкыга ал эми жаман адатты ит ооруусу менен салыштырышкан (*жылкы кыял; ооздугу жок аттай; ит ооруу*).

Кыргыздын түшүнүгүндө акылы тайкы адам *эшек* менен ассоциацияланган (*эшектин мээсин жеген*). Туугандык кландарга бөлүнүп тоодо жашоо кечирген кыргыздар үй эмеректеринен тартып, малга чейин тең бөлүшүүгө умтулуп келишкен. Баарынын үлүшүнүн тең болуусуна аракеттенүү менен, өзүнө көбүрөөк бөлүп алгандарды тыйышкан. ФБда ач көздүк күнөө катары ар кандай образдар аркылуу чечмеленип, адатта *алкым* жана *көз тойбостуктун* ченемдери катары берилет. Кыргыздын элестетүүсүндө битир адам тырышкан, катып калган тарамышты эске салат(*тарамыштай тырышкан*). Ошондуктан кыргыздар битирди мүнөздөөгө келегенде, аны тар, тырышкан нерселерге салыштырышкан.

Кыргыз үчүн куулук – прагматикалык жактан жүйөөлөнгөн сапат. Анткени кыргыздын түшүнүгүндө куулук катаал шарттарда жашоо үчүн зарыл сапат жана коркунуч, кырсыктан кутуулунун амалы катары да кабылданган. Ошого карабастан куулукту кыргыз терс сапат катары эсептеп, ага караганда тапкычтыкты, зиректикти жана акылды жогору койгон.

Кыргыз менменсинүүчүлүктү адамдын эң начар сапаттарынын бири катары эсептеген. Бирөөнүн колдоосу менен мансапка жетип манчыркаган адамды кыргыздар «*көзүн май баскан*» деген образдуу туюнтма аркылуу мүнөздөшкөн. Мындай адамдардан кыргыздар сактанып, коркуп турушкан, анткени жөнөкөй адамдар аларга көз каранды болуп келишкен.

Ал эми жооштук, уялчаактык мүнөздүн мококтугу, эрктин жоктугу катары бааланган. Коркоктук жана кежирлик көчмөн турмуштун катаал шарттарында катуу сындалып, маскаралык катары эсептелген.

«Адамдын эмоциялары» концептосферасынын анализинен кыргыздын сезимдерди, негизинен, ички туюм аркылуу берилери аныкталды. Башка элдер сыяктуу эле кыргыздар үчүн да үчүн оң эмоциялар – бакыт жана кубаныч.

Кыргыз балаа, кырсыктын жоктугун бакыт деп түшүнүп, тагдырына эмне жазылса, ошону көтөрүүгө кайыл. Андыктан ал тагдырга ишенет: тагдыр ага жарк этип жылмайса, **кекилик кармап алгандай** кубанат. Кыргызга катуу кубануунун тийгизген таасири «кубангандан жер, сууга батпай жүрөт» деген образдуу тил каражаттары аркылуу туюндурулат. Мындан тышкары кыргыз үчүн кубаныч жан дүйнөнүн абалы болуусу мүмкүн. Мындай абал кубанган адамдын «асманды көздөй учуп кетчүдөй» метафоралык симптому аркылуу берилет.

Тилдик материалды изилдөө кыргыздын кубанычынын симптомдорунун бири катары күлкү экендигин көрсөттү. Ошону менен эле бирге кыргыздын кубанычынын башка симптомдору болуп кабагынын жаркышы жана жылтырашы эсептелет (*кабагы ачык; маңдайы жарык*). Кыргыз чындап күлгөндө анын боору образдуу «эзилет» (*боору эзилүү*).

Кыргыздын терс эмоциялары анын каары, коркуу сезими, жана кайгысы аркылуу билинет. Кыргыздын көңүл туйгусун ички туюм жана тышкы белгилер аркылуу да баамдоого болот. Каар симптомдордун кенен спектрине ээ. Кыргыздардын спецификалык эмоционалдык бөтөнчөлүктөрү бар. Сыртынан караганда алар сабырдуу, токтоо, шашпаган болуп көрүнгөнү менен, нааразы болуп же каары келгенде эмоциялар сыртка чыгат. Каарданган кыргыздын жүзүндө чекеси тырышуу, каштары кыймылга келүү өңдүү мимикалар ачык байкалат. Ошондой эле каары келген кыргыздын жүзүнүн жана көздөрүнүн өзгөрүп кетүүсү өңдүү симптомдорду тилдик материалдын анализи көрсөттү (*кабагына кар жааган; көзүнөн чаары чыгуу*). Бирөөгө ачуусу келген кыргыз камчысын башынан өйдө айлантып (*камчы үйрүү*), бирөөнү же зайыбын камчы менен сабап коюшу да ыктымал (*кызыл камчы*).

Тоолуу ландшафт кыргыз үчүн калка болгону менен, көчмөн жашоо кечирген кыргыздар үчүн табият күчтөрү, жырткыч айбанаттар, кээде душмандар коркунуч жаратып, ал гана эмес үрөйүн учуруп турушкан. Көчмөндөрдүн жашоосунда коркунуч жараткан жагдайлардын көптүгүнөн улам, кыргыз үчүн коркуу сезими күчтүү эмоция катары ФБда ар тараптуу жана кенен сыпатталат. Башкача айтканда, кыргыз коркуу сезимин ички туюму аркылуу (жүрөгү менен коркуу сезиминин 10 оттеносу; жан дүйнөсү менен 6) сезет. Ал эми коркуунун тышкы белгилери «*төбө чачы тик туруу*», «*куйругун кыпчуу*», «*кулагынан үркүү*» айбанаттардын жүрүм-туруму өңдүү салыштыруулардын жардамы аркасында туюндурулат.

Уят–кыргыз үчүн өлүмгө чейин алып бара тургандай терең жана күчтүү сезим. Кыргыз кылган уят иши үчүн абдан өкүнүп, өзүн жемелейт. Уят менен кыргыздар жүрүм-турум жана кылган иш үчүн моралдык жоопкерчиликти байланыштырып карашат. Кыргыз тилиндеги *бет* жана *уят* сөздөрү синонимдик катышта турат. Аталган синонимдик түгөйлөр уятка байланышкан дээрлик баардык тилдик кырдаалдарда колдонулат.

Кайгы кыргыз менталитети үчүн кош мааниге ээ: биринчиден, кайгы башка түшкөн кырсыктан, жоготуудан улам адамдын терең психикалык негативдүү сезимге кабылышы болсо, экинчиден, күнүмдүк турмуштун машакат, убаракерчилигине байланыштуу сезимди билдирет. Кайгыны кыргыз, негизинен, тышка чыгарбай ичине катат (*ичинен сызуу*). Мындан тышкары кыргыз ички сезимдерин бооруна «камап», боорду адамдын сезимдерине жооптуу орган катары кабылдайт.

Кыргыз тилиндеги «Адамдык мамилелер» концептосферасынын анализинен төмөндөгүдөй тыянактар алынды. Кыргыздын үй-бүлөсүндө башкы орунда эне туруп, анын ак сүтүн актоо балдардын ыйык милдети катары саналат. Анткени кыргыз үчүн эне сүтү ыйык. Уул балдар – үй-бүлөнүн негизги мүчөлөрү, үй-бүлө салтынын улантуучулары. Кыргыз салтында балдарга карата болгон мамиле бир катар бөтөнчөлүктөргө ээ. Ата-эне өмүрүнүн акыркы күнүнө чейин балдарына камкордук көрөт, ошондуктан кыргыз үй-бүлөсүндө уул балдар атасынын жанында болушкан. ФБда жакын мамиле «*ата баладай болуу*» деген туруктуу сөз айкашы аркылуу туюндурулгандыгы да кокустук эмес. Кыргыз өз туугандарын эч качан таштап кеткен эмес. Анын айкын далил катары *боор* лексемасын келтирүүгө болот. Боор аркылуу кыргыздар жакындыкты, кыйышпастыкты (*бир боорум*) туюндуруп келишкен.

Эркек менен аялдын ортосундагы сезимдер кыргыздарда ачык, түз билдирилбей, кыйытма, каймана түрдө айтылат. Буга кыргыз тилинде эркек менен аялдын ортосундагы ашыктыкты билдирүүчү атайын сөздөрдүн жокко эсе экендигин мисал келтирүүгө болот. Кыргыздарда ички, купуя сезимдерди билдирүүдө «*көңүл*» деген сөз функционалдык мааниге ээ. Ашыктык жана жек көрүү сезимдеринин объектисин кыргыздар көз аркылуу кабылдай тургандыгын божомолдоого болот. Анткени кыргыздар жек көргөндө *көзүндө огу болсо атып жиберчүдөй* жек көрүшөт.

Сүйүү менен жек көрүү болгон жерде чыккынчылык да болот. Эринин көзүнө чөп салган аялды кыргыздар жектеп эле тим болушпастан, катуу жазалашкан.

Өз ара мамиленин негативдүү аспектиери кыргыздарда көңүл коштук, адамгерчиликсиз мамиле, кошомат аркылуу берилет. Кошомат кыргыздарда чыгыш этикасынын ажырагыс атрибуту катары кабылданып, сыйлоонун жана көңүл буруунун белгиси деген эски түшүнүктөр аркылуу чечмеленген учурлар да кездешет. Айрым идиомаларда кошомат, баарыдан мурда, ашыкча элпектик, кызмат көрсөтүүчүлүк деп бааланат (*беш бүктөлүү*). Демек, кыргыздарда кошомат элпектик эмес, кемчилик болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде адамдын ички дүйнөсү көп аспектилүү, бири-экинчисин танган жагдайларга жыш татаал бүтүндүктү элестетет.

Кыргыз тилиндеги «Мейкиндик жана Убакыт» концептосферасынын анализи кыргыздардын көчмөн турмушу алардын дүйнөнү аңдап түшүнүүсүн алдын ала аныктагандыгын көрсөттү.

Кыргыздар мейкиндик менен мезгилди бири экинчисинен ажырабаган түшүнүктөр катары кабылдашып, бул түшүнүктөрдү көчмөндөрдүн кадимки жашоо образынын тигил же бул жагдайлары менен байланышта чечмелешкен. Кыргыз үчүн мейкиндик – аны курчап турган дүйнө, ал эми аны түзүп турган нерсе – табият. Кыргыз табият менен эриш-аркак жашоо кечирип, анын бейкуттугун бузган эмес (катуу кыйкырууну, ыйлоону жамандыкка жорушкан). Кыргыз табияттан өзүнө керектүү өлчөмдөн ашык нерсени алган эмес. Табиятка аяр мамиле жасоо менен, аны курчап турган баардык нерсе: *күн, ай, жер, суу, тоолор, таштар* ж.б. нерселердин баарынын жаны жана алардын ээлери бар экендигине ишенип, аларга баш ийген, уруксат сураган, ошондой эле аларга ыраазычылык билдирип турган.

Мейкиндик багыт катары кыргыз үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон. Мейкиндиктеги чыгыш, батыш өңдүү багыттар фразеологиялык бирдиктерге таралган эмес, бирок кыргыздар жердин шар формасында экендигин жана анын төрт тарабын ажырата билген. Ошондой эле ал кайсы жерде болбосун мусулман адамы үчүн билүү зарыл болгон *кыбыла* багытын аныктай алган.

Мейкиндик аралык маанисинде көчмөн адам үчүн жолду түшүндүрөт. Француз археологу жана этнографы А.Леруа-Гуран: «Тентиген мергенчиге мейкиндик жол болсо, ал эми трасса анын конушу» деген оюн айткан (1964:214). Аралыкты аныктоонун мерчеми катары аралыкты атчан басып өткөнгө кеткен убакыт эсептелген. Мында аттын жашы эске алынган (*ат чабым; тай чабым*). Мындан тышкары кыргыз мейкиндикти адамдын дене мүчөлөрү менен да туюндурган : *ээк, каш-кабак, көз, кулак (ээк алдында; каш-кабактын астында; көз жеткис кулак угуп, көз көргүс)*.

Убакыт категориясын кыргыз өткөндөн азыркы учурга, азыркы учурдан келечекке багыт алган сызыктуу убакыт катары түшүндүрбөстөн, аны циклдик, тегеренген, кайталанган түшүнүк катары түшүнгөн. Буга кыргыз тилиндеги *ай айланып, жыл тегеренбей* өңдүү тилдик каражаттарды мисал келтирүүгө болот.

ФБдан кыргыздардын суткадагы мезгил мерчемдерин күн менен түздөн-түз байланышта аныктагандыктарын көрүүгө болот. Өзгөчө таң атаар алдындагы убакыт мүнөтүнө чейин так бөлүнгөн. Мындай тактык, албетте, чарба жүргүзүү зарылдыгы менен байланыштуу болгон. Таң караңгылыкты жарган нерсенин образында түшүндүрүлгөн. Маселен, *таң каракчысы*, таң – кыргыздын түшүнүгүндө жерге ташталган бир тутам жарык (*таң атуу*), көөдөй караңгылыкты жырткан ак шоола (*таң сөгүлүү*) же ал жарык түндү сүрүшү (*таң сүрүү*), таң дүмпөйүп жогору көздөй көтөрүлгөндөй кыймылдык образ (*таң дүмпөйүү*), ошондой эле таң караңгылыктан «башын көтөрүп» шыкаалап карап жаткандай элес туудурган түшүнүк *таң кылайуу* өңдүү убакыт мерчемдерин билдирген тилдик каражаттар аркылуу туюндурулат (Дербишева, 2012, 148).

Таңдын этникалык жактан мотивдешкен дагы бир интерпретациясы бугунун же куландын союлушуна байланыштуу. Тагыраак айтканда, анын курсагынан же төшүнөн тартып терисин сыйрыганда бычак алдынан теринин агарып көрүнүшүн «өөк» деп аташкандыктан, таңдын атышына карата «*таң кулан өөк салды*» деген убакыт түшүнүгү келип чыккан.

Суткадагы убакыттын бөлүнүүсү, жогоруда сөз болгон жагдайлардан башка, диний ритуалдар менен байланыштуу да бөлүнүп, өз аталыштарына ээ болгон. Атап айтканда, белгилүү бир убакытта окулуучу намазга байланыштуу убакыт атоолору бүгүнкү күндө дагы активдүү лексикалык катмарды түзүүчү тилдик каражаттарга кирет(*таң суна садык салганда*).

Убакыт мерчемдери кыргыздын турмушунда ар күнү кайталануучу *бээлерди саачу маал, эт бышым убакыт, чай кайнам маал* өндүү турмуштук фактылар менен байланыштуу аталат.

Белгилүү бир убакыт аралыгында кандайдыр бир кыймыл-аракеттин же ишмердүүлүктүн аткарылышына карата (*тез, жай*) айтылган фразеологиялык бирдиктердин анализи убакыттын агымынын тездигине байланыштуу фразеологиялык бирдиктердин басымдуулук кылышын көрсөттү. Мындай жагдай көчмөндүн жашоосунун жаратылыш шарттарына толук көз каранды болуп келгендиги менен түшүндүрүлөт.

«Курак» категориясы убакыт категориясы менен, тагыраак атканда, анын циклдүүлүгү (кайталанмалыгы) жана сызыктуулугу (кайрылбастыгы) менен тыгыз байланыштуу. Анткени адамдын жашоосу туулуу, өсүү, бой жетүү жана каруу сыяктуу мезгилдерден турат. Фразеологиялык бирдиктерге караганда кыргыз үчүн бой жетүү курагы абдан маанилүү болгон. Анткени так ушул куракта адамдын калыптануу процесси жүрөт. Кыргыз келечекке караганда өткөндү кылчайып кароого ыктап турат. Климаттык шарттардан, аткарган жумушунун оордугунан улам, кыргыздар ырымчыл болушкан. Келечек, эртеңки күн жөнүндө айтуудан айбыгып турушат. Келечекте боло турган иштер же тилектер туурасында сүйлөгөндө дайыма *«кудай буюрса»* деген идиоманы кошуп сүйлөшөт.

«Француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык бирдиктердин лингвوماданий анализи» деп аталган үчүнчү бапта француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык корпустар лингвوماданий интерпретациянын жардамы менен, ошондой эле маданияттардын коддорун колдонуу аркылуу иликтенген. Бул үчүн улуттук идиомаларды аныктап алуу зарылчылыгы келип чыкты. Анткени эквивалентсиз фразеологизмдер тигил же бул маданиятка гана мүнөздүү атайын белгилерди көрсөтүү менен гана чектелбестен, ошол маданиятты алып жүргөн элдин тарыхын, турмуш-тиричилигин, жашоо образын айкын чагылдыра алат. Г.А.Кажигалиеванын пикиринде, өзүнүн түпкү табиятында улуттук идиомалар катары эсептелген эквивалентсиз фразеологизмдерди тил маданият таануучулук өңүттөн изилдөө актуалдуу мүнөзгө ээ экендиги талаш туудурбайт (Кажигалиева 2014:3).

3.1. «Салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологиялык корпустун эквиваленттүүлүгү» деген биринчи параграфта өзүбүздүн көз карашка ылайык, тилдер аралык фразеологиялык эквиваленттердин симметриялык, десимметриялык, улуттук-симметриялык, псевдо-симметриялык жана ассиметриялык деген түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө аракеттендик. Булардын ичинен симметриялык жана ассиметриялык деген түрлөрүндө фразеологизмдердин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрү ачык байкалат.

Симметриялык фразеологиялык эквивалент – бир тилдеги фразеологизмдин экинчи бир тилдеги фразеологизмге толук дал келиши. Маселен:

№	мааниси	ФБ	сөзм.сөз. котор.	эквивалент	сөзм.сөз. котор.
1	близко	<i>face à face</i>	лицом к лицу	бетме-бет	лицом к лицу
2	из уст в уста	<i>de bouche en bouche</i>	изо рта в рот	ооздон оозго өтүү	изо рта в рот
3	смотреть с украдкой	<i>regarder du coin de l'oeil</i>	смотреть краем глаза	көз кыйыгын салуу	смотреть краем глаза

Десимметриялык фразеологиялык эквивалент – бир тилдеги фразеологизмдин экинчи бир тилдеги фразеологизмден айрым бир олуттуу эмес лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөр аркылуу айырмаланышы. Маселен:

№	мааниси	ФБ	сөзм.сөз. котор.	эквивалент	сөзм.сөз. котор.
1	удивление	<i>ouvrir la bouche toute grande</i>	открыть рот совсем большой	оозу ачылуу	открытый рот
2	щедрость	<i>à main ouverte</i>	открытой руке	колу ачык	открытая рука
3	нет времени	<i>avoir les mains liées</i>	иметь руки связанные	колу байлануу	руки связанные
	бросить взгляд	<i>jeter un coup d'oeil</i>	бросить один удар глазом	көз жүгүртүү	пробежаться глазом

Улуттук-симметриялык фразеологиялык эквивалент – улуттук маданий өзгөчөлүгү боюнча айырмаланышы. Маселен:

№	мааниси	ФБ	сөзм.сөз. котор.	эквивалент	сөзм.сөз. котор.
1	бездельничать	<i>faire le lézard</i>	делаться ящерицей	эшек такалоо	шаркавляться
2	то, что никогда не сбудется	<i>quand les poules auront des dents</i>	когда у кур будут зубы	төөнүн куйругу жерге тийгенде	да хвост верблюда достанет земли;
3	хорошо известный	<i>connu comme le loup blanc</i>	известный как белый волк	аттын кашкасындай	как у лошади белой отметиной на лбу
4	сильный холод	<i>froid de canard</i>	утиный холод	темир аяз	железный холод
5	очень бедный	<i>pauvre comme un rat (d'église)</i>	беден как церковная крыса	итке минип калуу	верхом на собаке

Псевдо-симметриялык фразеологиялык эквивалент – курамдарында тыбыштык турпаттары боюнча окшош фразеологизмдер. Маселен:

Ф/К	ФБ	сөзм.сөз. котор.	мааниси
франц.	<i>donner de la voix</i>	дать голос	произнести вслух
кырг.	үн чыгаруу	подать голос	1. произнести вслух 2. оплакивать на похоронах
франц.	<i>avoir le coeur mort</i>	иметь мертвое сердце	испытывать сильную слабость
кырг.	жүрөгү өлүү	сердце умерло	сильно испугаться

Акыркы келтирилгендердин ичинен *үн чыгаруу* деген фразеологизм «өзүнүн бар экендигин же келгендигин билдирүү максатында атайлап бир нерсени айтуу» дегенди түшүндүрөт. Мындан тышкары кыргыз тилинде *үн чыгаруу* адамды акыркы сапарга узатуу зыйнатында айтылат. Мындай аза күтүү жагдайында

көбүнөсө улгайган курактагы аял кишилер кошок кошсо, эркектер майып жаткан боз үй тарапка багыт алып «*Эсил кайран...*» деген сөздөрдү айтып, өкүрүшө тургандыгы *үн чыгаруу* деген фразеологизм аркылуу туюндурулат. Анын француз тилиндеги аналогу *donner de la voix* (сөзм.сөз. которм.: *үн чыгаруу*) «*үн чыгарып айтуу, сүйлөө*» дегенди гана түшүндүрөт.

Кыргыз тилиндеги *жүрөгү өлүү* деген фразеологизм «катуу коркуп калуу» дегенди түшүндүрсө, анын француз тилиндеги *avoir le coeur mort* (сөзм.сөз. которм.: *өлгөн жүрөктүү*) деген аналогу коркуу менен эч кандай байланышпастан, «*катуу чарчоо, алсыздыкты сезүү*» маанисин берет.

Француз тилиндеги *brûler la langue à qn.* (сөзм.сөз. которм.: *бирөөнүн тилин өрттөө*) фразеологизми «*тилдин учунда турат*» маанисин берсе, ал эми кыргыз тилиндеги «*тили күйүү*» «*экинчи айткыс болуп катуу жалкып калуу*» маанисинде колдонулат.

Эквиваленттердин асимметриялык түрүнө эквивалентсиз фразеологизмдер кирет. Француз тилинде: *-être né coiffé* (с.сөз которм. *башы жабылуу туулуу*) – *бактылуу перзент*; *-brûler de l'encens sous les narines de qn* (с.сөз которм. *бирөөнүн таноосуна ладан түтөтүү*) – *кошоматчылык кылуу*. Кыргыз тилинде: *-жер-сууга сыйынуу* (с.сөз которм. *жер менен сууга тизе ийүү*) – *сыйынуу*; *-өпкө чабуу (жүрөк чабуу)* (с.сөз которм. *өпкө (жүрөк) чабуу*) – *жамандыкты кубалоо*. Мындай фразеологиялык түрмөктөр ар бир тилдин уникалдуулугун, мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн көрсөтүү менен, улуттук касиеттерин, улуттун салтынын жана маданиятынын кайталангыстыгын көрсөтөт. Албетте, тигил же бул туруктуу сөз айкашынын жаралышына элдин жашоо образы, улуттук мүнөзүү сыяктуу жана башка тышкы факторлордун бүтүндөй катары таасир тийгизери белгилүү.

3.2.1 «Француз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин лингвомаданий интерпретациясы» деген аталыштагы бөлүмдө француз тилинин фразеологиялык корпусу лингвомаданий интерпретация өңүтүнөн изилденип, ал эми фразеологиялык бирдиктер бир нече деңгээлге бөлүнгөн.

Француз тилиндеги фразеологиялык корпустун лингвомаданий интерпретациясы бизге фразеологиялык бирдиктерди бир нече деңгээлге бөлүп алууга негиз түздү.

Биринчи деңгээлде ФБнын адамдын базалык маданий билимдеринин призмасы аркылуу кабылданышына байланышкан, тагыраак айтканда, ишенимдерде, мифтерде, легендаларда, каада-салттарда, ритуалдарда дүйнөнүн моделтештирилишине жана аң-сезимдин архетиптик формаларына негизделген фактылык материалдар иликтенди. Мында ритуалдарда жана салттарда француз элинин, эң оболу, дыйканчылыкка байланыштуу турмуш-тиричилиги чагылдырылгандыгы ачыкталды.

Экинчи деңгээлде ар кандай доорлорго жана жанрларга мүнөздүү адабий тексттерде, тарыхый эмгектерде жана элдик оозеки чыгармаларда орун алган ФБнын фразеологиялык корпусун иликтөө ишке ашырылат. Бул деңгээлде ар кандай адабий жанрлардан алынган француз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин басымдуу көпчүлүгү алгач Лафонтендин тамсилдеринде жаралгандыгы аныкталды.

Үчүнчү деңгээлдеги интерпретация ФБнын курамында келип дүйнөнүн кабылданышында жана сыпатталышында **символдук** маанидеги тилдик каражаттарын аныктоо менен байланышкан. Француз тилиндеги ФБда мындай тилдик каражаттардын ичинен көбүрөөк кездешкени *лилия* гүлү экендиги ачыкталды. Лилия гүлү француз маданиятындагыдай бир дагы башка маданиятта мындай терең символдук мааниге ээ эмес. Ал гана эмес бул гүлдү француз королдору да эмблема катары тандап алышкан (*royaume des lis*). Ушул сыяктуу эле *түстүк белгилер* да символдор катары эсептелиши мүмкүн. Маселен, *көгүлтүр түс* француз фразеологиясында адамдын ишке ашпаган кыялын, реалдуу эмес нерселерди символдоштурса (*oiseau bleu*), *кызыл түс* Францияда геральдикалык негизги түс болуп эсептелет (*bonnet rouge*). Ал эми *ак түс* тазалыктын жана аруулуктун гана символу болбостон, боштуктун да символу болуп саналса (*passer une nuit blanche*), кара түс бардык негативдүү, жагымсыз нерселерди символдоштурат.

Француз тилинин фразеологиялык фондусунда француз элинин курамын түзгөн гаскондуктар жана нормандыктар туурасындагы стереотиптик көз караштарды чагылдырган бир катар фразеологизмдер бар (*c'est un fin Normand; histoire de Gascon*) келтирилген фразеологизмдерде чагылдырылган стереотиптик көз караштар аталган этникалык топторду көйрөң, куу, жалганчы адамдар катары сыпаттоо менен, аларга карата негативдүү мамилени көрсөтүп турат.

3.2.2. «Фразеологиялык бирдиктерди француз тилиндеги маданият коддору аркылуу интерпретациялоо» деген аталыштагы бөлүмдө фразеологизмдер маданият коддору аркылуу сыпатталат. Мындай интерпретацияда фразеологизмдердин курамындагы сөз-компоненттердин маданий маанилүүлүгүнүн маңызы кененирээк ачылып, фразеологизмдин маданияттын коду катары ролу аныкталат. Ошону менен эле бирге маданияттын фразеологиялык белгиде чагылдырылуусу сыпатталып берилген. Изилдөө ишибизде **маданият коду** тигил же бул социумдун дүйнөсүнүн сүрөтүндө категориялаштырылган белгилердин, символдордун жана комбинациялардын жыйындысы катары аныкталган. Француз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин негизги маданият коддоруна биз соматикалык, зооморфтук, өсүмдүктүк, темпоралдык, предметтик, колоративдик, гастрономиялык, диндик, мифологиялык, географиялык, этнонимикалык коддорду киргиздик.

Француз тилинин фразеологиялык корпусунда географиялык маданий коддордун (*Нормандия, Аверня, Пруссия*) басымдуулук кылуусу элдин тарыхы менен байланыштуу. Этнонимия француз тилинин фразеологиясы үчүн бай материал болуп эсептелет. Этнонимдердин келип чыгуусун изилдөө аркылуу бүтүндөй элдердин жашоо образы, адамдардын дүйнө сүрөтү, ошондой эле этностордун өнүгүү өзгөчөлүктөрү менен алардын ортолорундагы мамилелер туурасында маалыматтарды алууга болот.

3.3.1. «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин лингвомаданий интерпретациясы» деген аталыштагы бөлүмдө биз кыргыз тилиндеги фразеологизмдер аркылуу түзүлгөн дүйнө сүрөтүн «тартууга», аны анализдөөгө аракеттендик. Анткени фразеологизмдер элдин маданиятын, үрп-

адатын, салтын, ой жүгүртүү образын өзүнө сиңирген өзгөчө тилдик каражаттар катары эсептелет. Мында дагы биз ФБны бир нече деңгээлдерге бөлүп алдык.

Биринчи деңгээл – шаманизм (бакшылык) жана теңирчилик менен байланышкан ФБлар. Кыргыздардын диний ишенимдеринин эң алгачкы формаларынын бири катары шаманизм эсептелет. Мындай культтардын ичинен Жер менен Суунун культу кеңири тараган культтар болуп эсептелген. Ислам динине чейин кыргыздар Күнгө жана Айга сыйынышкан. Кыргыздын көчмөн турмушунда *арча-бешик* эң баалуу буюм катары эсептелген. Кыргыздардын бүгүнкү күнгө чейин үйлөрүн арча жагып аласташы алардын байыркы диний ишенимдеринен кабар берет.

Экинчи деңгээл – кыргыз фразеологиясындагы мифтер, ишенимдер.

Миф жана ишенимдер кыргыз тилинин ФБда кеңири таралган эмес.

Кыргыз элиндеги *кут* түшүнүгү боз үйдүн түндүгүнөн түшүп, адамдарга бакыт менен ырыс ыроологон, мейкиндикке толуп, баарын береке менен бакубатчылыкка бөлөгөн жомоктук, укмуштуу, табияттан тышкары күч менен ассоциацияланат.

Үчүнчү деңгээл – үрп-адаттар, салттар, ырым-жырымдар, ритуалдар жана символдор.

Кыргыз тилинин ФБда чагылдырылган бардык үрп-адат, ырым-жырымдарды шарттуу түрдө төмөндөгүдөй тартипте бөлүштүрүүгө болот:

а) адамдын өмүр циклы менен байланышкан үрп-адат, ырым-жырымдар: маселен, кыз баланын төрөлүшү: *кырк жылкы* деп айтылып, ал эми бешик тойго келген коноктор *бешик бооң бек болсун!* деген каалоону айтышат. Наристенин төрөлгөнүнө кырк күн толуп бешикке бөлөө мезгили жеткенде куралган көйнөк кийгизишип, аны *кырк көйнөк* деп аташкан.

б) куда түшүү, сөйкө салуу, үйлөнүүгө байланыштуу салттар: *бел куда болуу* – туула элек балдарды кудалоо; *бешик куда* – балдары бешиктеги курагында ата-энелердин кудалашып коюшу; *сөйкө салуу* – салтка ылайык, уулу бар ата-эненин кичине кыздын ата-энисинин макулдугу менен анын кулагына сөйкө салып, куда түшүүсү.

Кыргыз тилинин фразеологиясында айрым ритуалдардын элементтери сакталып калган. Шарияттын эрежелерине ылайык, түгөйлөрдүн баш кошуусу бир катар шарттардын аткарылышы менен коштолот. Нике кыюу бардык мусулман элдериндей эле кыргыздар үчүн да да маанилүү ритуал катары эсептелет. Эгерде нике кыйылбаган шартта аялдын боюна бүтсө, келечекте жарык дүйнөгө келчү бала өмүр бою никесиз туулган бала катары эсептелип, мындай жагдайга карата *арам сийдик* өңдүү фразеологизмдер колдонулуп келген.

Кээ бир салттар, үрп-адат, жөрөлгөлөр кыргыздардын исламга чейинки тарыхында эле пайда болуп, өнүгүп келген. Ислам дининин келиши менен кыргыздардын салт-санаасы менен үрп-адаттары өзгөрүүгө учурап, элдин жашоосунда жаңы салттар райда болгон. Алардын бири катары көз жумган адамга окулган *куран түшүрүү* мусулмандарда сөзсүз аткарылуучу ритуалдарга кирет. Мындан тышкары башка мусулман элдериндей эле кыргыздарда да сөөктү кепинге ороо ритуалы *сөөк кармоо* фразеологизми аркылуу туюндурулат.

Жалпы адамзаттык символдор менен катар, кыргыз элинин улуттук спецификалык символдору бар. Маселен, **түндүк** кыргыз элинин таанымал символу болуп эсептелип, өлкөбүздүн туусунда анын сүрөтү түшүрүлгөн. Байыртадан түндүктү эркектер көтөрүшкөн.

Ар бир эл түстү ар кандайча кабылдай тургандыгы белгилүү. Маселен, кыргыз тилиндеги *ак түс* фразеологизмдерде тазалыкты, аруулукту билдирет. Ал эми *кызыл түстү* башка түрк элдериндей эле кыргыздар дагы бийликтин, күчтүн геральдикалык белгиси катары эсептешкен. Мындай пикирди төмөндөгү фразеологизмдер тастыктап турат. Маселен, *кызыл тебетей – хандык бийликтин белгиси* болсо, ал эми *сары түс* элдин түшүнүгүндө оорунун, азаптын, ажыроонун, күйүттүн жана кайгынын түсү катары жашайт. Мисал иретинде *сары оору* фразеологизмин келтирүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, ишенимдер (анын ичинде диний ишенимдер да) жана аны менен байланышкан салттар, үрп-адаттар жана символдор маданий мурастар катары каралышы шарт. Анткени аларда элдин тарыхы, тили, жашоо образы, этнопсихологиясы, этикети, философиясы, элдик медицинасы, географиялык билимдери элдик педагогикасы ж.б. рухий мурастары сакталып, муундан муунга өтүп келген.

3.3.2. «Фразеологиялык бирдиктердин кыргыз тилиндеги маданият коддору аркылуу интерпретацияланышы» деген аталыштагы бөлүмдө дүйнө түзүмү жөнүндөгү алгачкы баёо, архетиптик көз караштарга катыштыгы бар маданият коддору анализденген. Бул параграфта кездешип, кыргыз тилинин фразеологиялык корпусунун ички маңызын ачууга негиз болгон маданият коддоруна биз соматикалык, зооморфтук, өсүмдүктүк, темпоралдык, предметтик, колоративдик, сакралдык коддорду киргизебиз.

Байыркы кыргыздардын диний окуулары, ырасымдык практикасы сакралдык категориянын, диний аң-сезимдин универсалдуу категориясы болуу менен, ар бир конкреттүү тарыхый шартта спецификалык мазмунга ээ болуп келген.

Кыргыздын *оттун* ыйыктыгына, анын бардык жаман нерселерди жок кыла тургандыгына болгон ишенимин *отко кийрүү (келинди күйөөсү жана анын ата-энеси менен үйгө чакыруу)* өндүү фразеологизмдер күбөлөндүрүп турат.

От көчмөн элдин турмушунда маанилүү ролду ойногондуктан, аны кыргыздар адамдар ортосундагы мамилелерге салыштырышкан. Күйөөсү же анын үй-бүлө мүчөлөрү менен тил табыша албаган келинге карата *от болбойт (үй-бүлөгө мүчөсү болуп жашап кете албайт)* деп айтышкан.

Кыргыздар өздөрүн жаныбарлар, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн, жаратылыштын бир бөлүгү катары эсептешип, аларга ээлик кылууда өз жоопкерчилигин сезип келген. Мындай мамилени кыргыз элинин күнүмдүк турмушунда калыптанып калган үрп-адат, салттардан байкоого болот. Дүйнөнүн кыргыз тилиндеги фразеологиялык сүрөтүнүн спецификалык жактары маданияттын темпоралдык жана сакралдык коддору аркылуу мүнөздөлөт. Анткени байыркы кыргыздардын диний ишенимдеринин зарыл элементтеринин бири катары табияттын культу эсептелген. Алардын ичинен Жер, Суунун, Оттун культтары кеңири тараган

культтардын катарына кирген. Белгилүү болгондой, кыргыздар көчмөн турмуш кечиришкендиктен, ар дайым табият менен жуурулушуп, мал чарбачылыгы менен жан багып келишкен.

Жыйынтыктап айтканда, сөз болуп өткөн жагдайлар ар бир элдин уникалдуулугун, ал эми анын фразеологиялык бирдиктери спецификалуу экендигин көрсөтүп турат.

Изилдөөнүн жалпы натыйжалары

Дүйнөнүн француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык сүрөтүн тил илиминдеги заманбап багыттарга ылайык изилдөөдө төмөндөгүдөй илимий тыянактар жана натыйжалар алынды:

- 1) француз жана кыргыз тилдериндеги беш минден ашык фразеологиялык бирдиктер, сегиз концептосфера, элүүдөн ашык концептер жана жыйырмадан ашык маданий коддор талдоодон өткөрүлдү;
- 2) салыштырылган тилдердеги фразеологиялык теориянын өнүгүшү жана калыптанышы изилденип, мезгилдерге бөлүндү;
- 3) фразеологиялык корпусту изилдөөдө азыркы учурдагы негизги методдор, ыкмалар системалуу түрдө аныкталды;
- 4) салыштырылган тилдердеги фразеологиялык корпустарды концептуалдык изилдөөнүн баскычтары көрсөтүлдү;
- 5) француз жана кыргыз тилдеринин концептосфералары менен өзөктүү концепттери ачылып берилди;
- 6) фразеологиялык бирдиктерди когнитивдик-концептуалдык жана лингвомаданий өңүттөрдөн изилдөөнүн жаңы ык-амалдары иштелип чыкты;
- 7) француз жана кыргыз тилдеринин когнитивдик-семантикалык негизги концептосфералары түзүлүү менен сыпатталып берилди;
- 8) француз жана кыргыздын мүнөзүндөгү, эмоцияларындагы, мамилелешүүдөгү өзгөчөлүктөрүн, ошону менен катар алардын мейкиндик менен мезгилди кабылдоо спецификалары аныкталып берилди;
- 9) фразеологиялык корпусту концептуалдуу интерпретациялоо жолу аркылуу француздун жана кыргыздын образы түзүлдү;
- 10) француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык номинациялардын лингвомаданий бөтөнчөлүктөрүн эске алуу менен, фразеологиялык эквиваленттердин тилдер аралык варианттары аныкталды;
- 11) эки тилдеги фразеологиялык бирдиктерди маданий өңүттөн интерпретациялоонун булактары деңгээлдерге бөлүштүрүлдү;
- 12) маданий призма аркылуу эки элдин фразеологиялык сүрөттөрүндөгү специфика көрсөтүлдү;
- 13) салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологиялык бирдиктердин негизинде жаткан өзөктүү маданий коддор аныкталды;
- 14) француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык номинациялардын негизин түзгөн өзөктүү маданий коддор ачылып берилди;
- 15) фразеологиялык бирдиктердеги маданий коддорго карата француз тилинин фразеологиялык бирдиктериндеги «этнонимикалык маданий код» жана кыргыз

тилинин фразеологиялык бирдиктериндеги «сакралдык маданий код» өндүү жаңы терминдер киргизилди;

16) дүйнөнү улуттук-маданий кабылдоонун чегин кеңейтүүчү дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүнүн универсалдуулук, антропоцентризм, экспрессивдүүлүк сыяктуу белгилери актуалдаштырылды;

17) ар башка этностор катары эсептелген жана ар башка диндерди тутунушкан француздар менен кыргыздардын дүйнө таанымдарынын, менталитетинин, психологияларынын, маданияттарынын, жашоодогу баалуулуктарынын тереңдеги уңгулары концептуалдуу жана лингвوماданият таануу өңүттөрүнөн негизделип, алардын маңызы ачылып берилди.

Корутунду бөлүмдө фразеологиялык бирдиктерди изилдөөдөн кийин алынган тыянактар жана аларды изилдөөнүн келечек багыттарын аныкталды.

1. Ар бир тилдин улуттук спецификасы, дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн жана тилдик жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрү анын фразеологиясында таасын чагылдырылат. Фразеологиялык сүрөттүн объективдүүлүгүнө жана толуктугуна аны ар тараптуу изилдөө аркылуу гана жетүүгө болот. Андыктан француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпустарын изилдөөдө биз комплекстүү ык-амалды, тагыраак айтканда, анын концептуалдуу жана лингвوماданий багыттарын пайдаландык.

2. Когнитивдик ык-амал. Концептуалдуу анализдин маңызы француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпустарынын когнитивдик-семантикалык негизин түзгөн концепттерди аныктоодо жатат. Фразеологиялык бирдиктердин когнитивдик семантикалык интерпретациясыз таанып билүүчүлүк терең маанилерди аныктоого багытталган фразеологиялык сүрөттү реконструкциялоо мүмкүн эмес. Иштеги элүүдөн ашуун концепттер өзөктүү түшүнүктөрдү туюндуруу менен, алар француз жана кыргыз тилдерин алып жүрүүчүлөрдүн дүйнө таанымындагы бөтөнчөлүктөрдү чагылдырат.

3. Семантикалык жактан жакындыгына карап, концепттер концептосфераларга топтоштурулушат. Концептосфера фразеологиялык семантика аркылуу жалпылыкты түзгөн, дүйнөнүн француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык сүрөтүнүн бир фрагменти катары эсептелген концепттерди бириктирип турган макроструктура болуп эсептелет. Маселен, француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпусун изилдөөдөн соң төмөндөгүдөй концептосфералар аныкталды: «Адамдын мүнөздөмөсү», «Адамдын эмоциялары», «Адамдык мамилелер», «Мейкиндик жана Убакыт».

4. Француз жана кыргыз тилдериндеги адамдын мүнөздөмөсүн, эмоцияларын, мамилелерин жана мейкиндик менен мезгилдин кабылданышын чагылдырган концептосфераларды изилдөөнүн концептуалдуу интерпретациясы эки элдеги жүрүм-турум, баарлашуу, адамдын мүнөзү жааттарындагы маданий өзгөчөлүктү алып жүргөн учурларды аныктоого өбөлгө түздү.

Француз чукугандай сөз тапкан, мээнеткеч жана тартиптүү адам катары мүнөздөлөт. Фразеологиялык бирдиктерде туюндурулгандай, француздун улуттук

темпераментинин башкы мүнөздөмөлөрү катары ички жана тышкы сезимталдуулук менен жеңил эмоционалдуулук эсептелет.

Француздарда көрүүгө негизделген таасир биринчи орунда турат. Ал эми француздун үрөйүнүн учуусу анын жүзүнүн түсүнүн өзгөрүүсү аркылуу сүрөттөлөт (ак, көгүлтүр, жашыл, кара).

Француз сүйүүнү ырахат, жыргал катары кабылдайт.

Мейкиндик француз тарабынан узундук, багыттуулук, үзгүлтүксүздүк жана аймактуулук катары кабылдана тургандыгын фразеологиялык бирдиктерден көрүүгө болот. Фразеологизмдерде мейкиндик узундук маанисинде (жакын-алыс) француз үчүн аралыкты билдирет. Ал эми жакындык, адатта, адамдын дене мүчөлөрү аркылуу туюндурулат.

Үзгүлтүксүздүк катары кабылданганда мейкиндик убакыт менен байланышта каралат. Француздардын убакытты кабылдоосу алар үчүн мезгил агымынын ылдам экендиги аркылуу да айырмаланып турат. Андыктан убакыттын агымынын тездигине байланыштуу фразеологиялык бирдиктер, убакыттын жай темпине байланыштуу фразеологиялык бирдиктерге караганда алда канча көптүк кылат. Ошондуктан күнүмдүк турмушта француздар бардык батыш адамдары сыяктуу эле убакыттан утууга умтулушат. Убакытка карата болгон мамиледе француздар үчүн азыркы учурга багыт алуу, башкача айтканда, ушул жерде жана азыр, бир күн менен жашоо принциптери маанилүү.

Кыргыз тилиндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү француз тилиндегидей эле концептосфералардан куралган. Ошондой болсо дагы ар бир концептосфера өзүнүн лингвوماданий өзгөчөлүгүнө ээ.

Кыргыздын мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрдүн, анын эмоцияларынын, адамдык мамилелеринин калыптануусуна көчмөн жашоо образынын тийгизген таасири күчтүү болгон. Кыргыздын мүнөзүндөгү чыдамкайлык анын оң сапаттарынын алдыңкы сабында турат. Адам кулк-мүнөзүндөгү начар сапаттар жылкы, ит сыяктуу жаныбарлардын кулк-мүнөздөрү аркылуу идентификацияланган. Фразеологиялык бирдиктерде ач көздүк күнөө катары ар кандай образдар аркылуу чечмеленип, адатта *алкым* жана *көз* ач көздүктүн, тойбостуктун ченемдери катары берилет.

Кыргыздын сезимдерди, негизинен, ички туюм аркылуу берилери аныкталды. Кыргыз балаа, кырсыктын жоктугун бакыт деп түшүнүп, тагдырына эмне жазылса, ошону көтөрүүгө кайыл.

Кыргыздын терс эмоциялары анын каары, коркуу сезими, жана кайгысы аркылуу билинет. Кыргыздын көңүл туйгусун ички туюм жана тышкы белгилер аркылуу да баамдоого болот. Кайгыны кыргыз, негизинен, тышка чыгарбай ичине катат. Мындан тышкары кыргыз ички сезимдерин бооруна “камап”, боорду адамдын сезимдерине жооптуу орган катары кабылдайт.

Эркек менен аялдын ортосундагы сезимдер кыргыздарда ачык, түз билдирилбей, кыйытма, каймана түрдө айтылат.

Мейкиндикти кыргыз багыт жана аралык катары кабылдаган. Мейкиндиктеги чыгыш, батыш өңдүү багыттар фразеологиялык бирдиктерде чагылдырылган эмес. Мейкиндик аралык маанисинде көчмөн адам үчүн жолду түшүндүрөт.

Кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктерде аралык анын адамдан ыраактыгын актуалдаштырат.

Фразеологиялык бирдиктерден кыргыздардын суткадагы убактарды күн менен түздөн-түз байланышта аныктагандыгын көрүүгө болот. Суткадагы убакыт мерчемдери, жогоруда сөз болгон жагдайлардан башка, диний ритуалдарга байланыштуу да бөлүнүп, өз аталыштарына ээ болгон. Атап айтканда, белгилүү бир убакытта окулуучу намазга байланыштуу убакыт атоолору бүгүнкү күндө дагы активдүү лексикалык катмарды түзүүчү тилдик каражаттарга кирет. Убакыт өнүгүнөн алып караганда, кыргыз келечекке караганда өткөндү кылчайып кароого ыктап турат.

5. Изилдөөнүн натыйжалары реалдуу чындыктын объектилери ар бир элде ар башкача аңдалып жана семантизациялана тургандыгына чыгып берүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Кандайдыр бир лексеманын бир тилде фразеологиялык образды түзүү үчүн алынышы же таптакыр эле колдонулбашы, ошол лексеманын коннотативдик мааниси, турмуштагы ар кандай факторлор, элдин коомдук-психологиялык эталондору аркылуу шартталат.

6. Француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпусунда берилген эки элдин өзгөчөлүктөрү лингвомаданий ык-амалдын колдонулушу менен маданияттын призмасы аркылуу иликтенип, анын булактары системалуу түрдө аныкталды. Француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпусунун лингвомаданий интерпретациясы элдин тарыхына, турмуш-тиричилигине, менталитетине терең сүңгүп кирүүгө жана анын жашоосундагы баалуулуктар туурасында маалымат алууга шарт түзөт.

Дүйнөнү кабылдоонун улуттук-маданий спецификасын чагылдырган эквивалентсиз фразеологизмдердин лингвомаданият таануучулук баалуулугу артыкчылыкка ээ. Фразеологиялык материалга жүргүзүлгөн структуралык-салыштырма анализ аркылуу тилдер аралык фразеологиялык эквиваленттердин ичинен, улуттук-симметриялуу жана ассиметриялуу түрүндө фразеологизмдердин тигил же бул элдин улуттук маданий өзүнчөлүүлүгү ачык көрүнөт.

7. Эки элдин маданияттарынын булактарын системалуу түрдө аныктоо аркылуу, алардын спецификалык жактарын ачып берүүгө негиз түзүлдү.

Алынган жыйынтыктарга таянуу менен, француз тилинин фразеологиялык корпусун лингвомаданий аспектиден кароодо, анда ар кандай адабий жанрдагы адабий чыгармалардан (Лафонтендин тамсилдерин өзгөчө белгилөөгө болот) алынган прецеденттик ысымдардын басымдуулук кылары аныкталды. Ошондой эле легендалар менен мифтер да элдин эс тутумунда сакталып калган маанилүү тарыхый окуяларды чагылдырып, француз тилинин фразеологиялык корпусунун лингвомаданий аспектиден каралышында олуттуу ролду ойнойт. Француз тилинин фразеологиялык бирдиктериндеги символдордун ичинен көбүрөөк кездешкен символдор катары “галлиялык короз” жана “лилия гүлүн” бөлүп көрсөтүүгө болот. Түстүк белгилердин ичинен француз фразеологиясында адамдын ишке ашпаган кыялын, реалдуу эмес нерселерди символдоштурган көгүлтүр түстү атайын белгилеп өтүү зарыл.

8. Кыргыз тилинин фразеологиялык корпусунун лингвомаданий интерпретациясы ФБнын, негизинен, теңирчиликке (ата-бабалардын арбактарына, табиятка сыйынууга, тотемизмдин, анимизмдин, фетишизмдин жана шаманизмдин элементтерине) байланыштуу экендигин көрсөттү. Мындан тышкары жаратылыштын культу дагы байыркы кыргыздардын диний ишенимдеринин элементи катары жашап келген. Ал эми кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердеги чагылдырылган салт-санаа, жөрөлгөлөр адамдын жашоо циклына (төрөлгөндөн көз жумганга чейин) түздөн-түз байланыштуу экендиги аныкталды.

Түндүк кыргыз элинин таанымал символу болуп эсептелип, мамлекетибиздин туусунда анын сүрөтү түшүрүлгөн. Түстүк белгилер символдор катары кыргыз тилинин фразеологиялык бирдиктеринде кеңири чагылдырылат жана түстөрдүн ичинен кыргыздар үчүн жөн гана түс түшүнүгүнө сыйбаган *ак* жана *көк* түстү өзүнчө бөлүп көрсөтүү шарт. Кыргыз үчүн *ак түс* тазалыктын, аруулуктун символу болсо, ал эми *көк түс* кыргыздар сыйынып келген асмандын түсү катары кабылданат.

9. Фразеологизмдерди маданият коддору аркылуу сыпаттоодо алардын курамындагы сөз-компоненттердин маданий маңызы кененирээк ачылып, фразеологизмдин маданияттын коду катары ролу аныкталды. Ошону менен эле бирге маданияттын фразеологиялык белгиде чагылдырылуусу сыпатталып берилет. Албетте, ар башка маданияттарда бирдей эле коддор ар башкача кабылданышы ыктымал. Изилдөө ишибиздин жүрүшүндө француз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин негизги маданият коддору катары өсүмдүктүк, колоративдик, географиялык, этнонимикалык деген өңдүү коддор аныкталса, ал эми кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктерге сакралдык (жаратылыштык, диндик) код мүнөздүү экендиги аныкталды. Дүйнөнүн кыргыз тилиндеги фразеологиялык сүрөтүнүн өзгөчөлүгү байыркы кыргыздардын көчмөн жашоо образында табияттын культунын зарыл элемент катары жашап келгендиги аркылуу да түшүндүрүлөт.

Демек, француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпустарынын когнитивдик өңүттөн изилдениши фразеологиялык бирдиктерде француздардын жерге, дыйканчылыкка, үй жаныбарларына жакындыгы жана жашоодон, сүйүүдөн ырахат, кумар алып жашай билүүсү туурасындагы жыйынтык чыгарууга негиз болот. Ал эми көчмөн эл катары кыргыздардын турмушунда күтүүсүздүктөрдүн көп болгондугун, табиятка көз карандылыгын, анын баардык каатчылыкты сабырдуулук менен көтөрө билүүсүн, ошого карабастан кыргыздарда туугандык духтун күчтүүлүгүн фразеологиялык бирдиктердин когнитивдик өңүттөн изилдениши көрсөттү.

Эки элдин тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин лингвомаданий өңүттөн изилдениши аталган тилдердин фразеологиялары дүйнөнүн образдуу сүрөтүн эки элдин дүйнө кабылдоо призмасы аркылуу чагылдыра тургандыгын дагы бир ирет далилдеди.

Жыйынтыктап айтканда, дүйнөнүн француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык сүрөтүнүн өзүнчөлүүлүгү эки элдин дүйнөнү андап түшүнүүсүндөгү айырмачылыктардын бар экендиги аркылуу түшүндүрүлөт.

Ошону менен эле бирге ар бир эл өзүнүн жашоо образын, тарыхын, маданиятын, улуттук психологиясын жана адамдардын жүрүш-турушун чагылдырган өз тилинин фразеологиялык сүрөтүндөгү дүйнөнү өзүнүн жашаган чөйрөсү катары кабылдайт.

Изилдөөнүн келечек пландары: Биздин көз карашыбызда, теманын андан ары өнүгүшү өз ара байланышкан башка методдордун, ык-амалдардын, түшүнүктөрдүн пайдаланылышына байланыштуу аныкталат. Ал эми диссертациялык иште сунушталган жана апробацияланган ык-амалдар (когнитивдик, лингвомаданий) дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүнүн башка фрагментин (башка фрагменттерин) сыпаттоодо колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн жүрүшүндө негизги гипотеза далилденди:

1. Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү ар бир тилде өзүнүн спецификасына ээ болуу менен, элдин маданиятында ачык чагылдырылат. Бардык тилдерде дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүнүн белгилери бар. Бирок реалдуу чындыктын объектилери ар бир элде ар кандайча аңдалып жана семантизацияланат. Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүнүн бир элге мүнөздүү фрагменти, дүйнөнүн экинчи бир элинин фразеологиялык сүрөтүнө шайкеш келбөөсү мүмкүн.
2. Экспрессивдүү жана эмоционалдуу тилдик каражаттар катары фразеологизмдер курчап турган чындыктын тигил же бул предмети менен кубулушун атоо менен гана чектелбестен, адамды, коммуникативдик стереотиптерди мүнөздөөдө, физикалык жана эмоционалдык абалды туюндурууда да колдонулат.
3. Фразеологиялык образ маданий мейкиндикке сүңгүп кирүүнүн өбөлгөсү катары кызмат кылат. Анткени ал образ фразеологизмдин жаралуусу, аны менен байланышкан элдин жашоо образы, адаты, жүрүм-туруму, дегеле, ошол элдин маданиятына гана мүнөздүү жана башка өзгөчөлүктөрү туурасындагы билимди актулдаштырат.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөндөгү илимий эмгектерде чагылдырылды:

Монография:

1. Нарынбаева Б.Б. Фразеологическая картина мира француза и кыргыза [Текст] / Б.Б. Нарынбаева. – Бишкек: ИД «Калем», 2017. – 360 с.

Окуу куралдары, методикалык көрсөтмөлөр:

2. Нарынбаева, Б.Б. Француз тилинин грамматикасы (таблица жана ыр түрүндө) (учебно-методическое пособие) КНУ им Ж.Баласагына, Бишкек, 2012. -152 с.

Илимий макалалар:

3. Нарынбаева, Б.Б. Фразеологизмы – своеобразные микромиры в языковой картине мира [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына. - Бишкек, 2011. - Вып.5. - С.131-135.

4. Нарынбаева, Б.Б. Понятие «языковая картина мира [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына Материалы межвузовской научно - практической конференции, посвященный 80-летию КНУ им. Ж. Баласагына «Динамика языковых и культурных процессов в Кыргызстане». Бишкек, 2013.- Специальный выпуск.-С.293-297.
5. Нарынбаева, Б.Б. Языковая и концептуальная картина мира [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына Материалы межвузовской научно - практической конференции, посвященный 80-летию КНУ им. Ж. Баласагына «Динамика языковых и культурных процессов в Кыргызстане». Бишкек, 2013г.- С.297-300.
6. Нарынбаева, Б.Б. Компаративный параметр фразеологизмов (на материале французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Материалы XVII международной научно-теоретической конференции «Тюркский мир: язык, история и культура».-Алма-Ата-Тараз, 2014г.-С.179-181.
7. Нарынбаева, Б.Б. Концептуальная картина мира как система информации об объектах [Текст] / Б.Б.Нарынбаева // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына Материалы межвузовской научно - практической конференции, посвященный 80-летию КНУ им. Ж. Баласагына “Динамика языковых и культурных процессов в Кыргызстане”. Бишкек, 2013.Специальный выпуск.-С.300-303.
8. Нарынбаева, Б.Б. Сравнительный анализ фразеологизмов-соматизмов (на материале кыргызского и французского языков) [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Материалы XVII международной научно-теоретической конференции «Тюркский мир: язык, история и культура».-Алма-Ата-Тараз, КазНУ им.Аль-Фараби, 2014.-С.292-296.
9. Нарынбаева, Б.Б. Эмоции во фразеологизмах французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына.- Бишкек,2014.-Спец.выпуск.- С.228-231.
10. Нарынбаева, Б.Б. Цветообозначения во фразеологизмах французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына.- Бишкек, 2014.-С.231-234.
11. Нарынбаева, Б.Б. К вопросу о методах изучения фразеологических единиц в разносистемных языках [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник БГУ им.К.Карасаева.-Бишкек, 2014.-№1(27).-С.101-102.
12. Нарынбаева, Б.Б. Внутренняя форма фразеологизмов- инструментарий фразеологической картины мира (на материале французского и кыргызского языков) [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына.- Бишкек,2014.-Спец.выпуск.-С.231-234.
13. Нарынбаева, Б.Б. Экстралингвистическая природа фразеологизмов во французском языке [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник БГУ им.К. Карасаева.- Бишкек, 2014.-№1(27).-С. 117-119
14. Нарынбаева, Б.Б. К вопросу о современном состоянии исследования фразеологизмов в кыргызском языке [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Материалы XVII международной научно-теоретической конференции «Тюркский мир: язык, история и культура».-Алма-Ата-Тараз, КазНУ им.Аль-Фараби, 2014. -С.99-102.

15. Нарынбаева, Б.Б. Исследования фразеологии во французском языке [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник БГУ им.К. Карасаева.-Бишкек, 2014.-№2(28).-С.99-101.
16. Нарынбаева, Б.Б. Репрезентация фразеологической картины французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Материалы международного научного форума «Лингвистическое наследие и тренды нового времени: язык, литература, культура».-Алма-Ата, КазНУ им.Аль-Фараби, 2015.-С.368-372.
17. Нарынбаева, Б.Б. Полевой подход при исследовании фразеологизмов[Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына.-Бишкек,2015.- Спец.выпуск.-С.93-96.
18. Нарынбаева, Б.Б. Phraséologieetmétaphorefrançaise[Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына.-Бишкек, 2015.-Спец.выпуск. –С.91-93.
19. Нарынбаева, Б.Б. Жизненные ценности в сопоставляемых языках [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КГУСТА им. Н. Исанова / Материалы IVмеждународной научно-практической конференции «Проблемы и перспективы внедрения информационных технологий в исследовании и развитии государственного, официального и иностранных языков».-Бишкек,2015.- С.33-37.
20. Нарынбаева, Б.Б. Зооморфизмы в разносистемных языках (на материале французского и кыргызского языков) [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына.- Бишкек,2015. –Спец.выпуск.–С.96-99.
21. Нарынбаева, Б.Б. Отрицательные эмоции во фразеологизмах (на материале французского и кыргызского языков) [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Вестник КГУСТА им. Н. Исанова / Материалы IVмеждународной научно-практической конференции «Проблемы и перспективы внедрения информационных технологий в исследовании и развитии государственного, официального и иностранных языков».-Бишкек, 2015.- С.29-33.
22. Нарынбаева, Б.Б. ФЕ с компонентом «Глаза» в разносистемныхязыках [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии.-Москва, Изд. «Интернаука», 2015. -№12(39).- С. 85-89.
23. Нарынбаева, Б.Б. «Chien-ит» во фразеологизмах французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии.-Москва, Изд. «Интернаука», 2015. -№12(39).- С. 81-85.
24. Нарынбаева, Б.Б. Основные продукты питания во фразеологической картине французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева //Новая наука: от идеи к результату.-Стерлитамак, 2015.- Ч.2.-С.78-81.
25. Нарынбаева, Б.Б. Пути и способы фразообразования во французском и кыргызском языках [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Новая наука: от идеи к результату.-Стерлитамак, 2015.-Ч.2.-С.81-84.
26. Нарынбаева, Б.Б. Types interlanguage phraseologikal equivalents in the languages of different [Текст] / Б.Б. Нарынбаева// European research №10(11).-Moscow, 2015.- P.93-95.

27. Нарынбаева, Б.Б. «Гнев» во фразеологической картине французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Перспективы развития современных гуманитарных наук / Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. №2.-Воронеж.-2015.-С.110-112.
28. Нарынбаева, Б.Б. Особенности цветообозначений во фразеологизмах французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Новая наука: проблемы и перспективы.-Стерлитамак, 2015.-Ч.2.-С.106-108.
29. Нарынбаева, Б.Б. «Жизнь» во фразеологической картине французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Перспективы развития современных гуманитарных наук / Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. №2.-Воронеж.-2015.-С.112-114.
30. Нарынбаева, Б.Б. Универсальность как признак фразеологической картины мира (на материале французского и кыргызского языков) [Текст] / Б.Б. Нарынбаева// Инновации в науке: Перспективы развития современных гуманитарных наук / Сб. ст. по материалам IМеждународной научно-практической конференции №1 (49).Часть1.-Новосибирск, Изд.АНС «СибАК», 2015. –С.124-129.
31. Нарынбаева, Б.Б. Принцип антропоцентризма во фразеологической картине французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Инновации в науке: Перспективы развития современных гуманитарных наук / Сб. ст. по материалам IМеждународной научно-практической конференции №1 (49).Часть1.-Новосибирск, Изд.АНС «СибАК», 2015.–С.129-133.
32. Нарынбаева, Б.Б. Антропоцентризм во фразеологии французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Один мир – много языков: материалы межвуз.науч.-практ.конф.-Бишкек: Изд-во КРСУ,2016.-С.185-194.
33. Нарынбаева, Б.Б. «Радость» во фразеологизмах французского и кыргызского языков [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Один мир – много языков: материалы межвуз.науч.-практ.конф.-Бишкек: Изд-во КРСУ,2016.-С.179-185.
34. Нарынбаева, Б.Б. Код культуры во ФЕ французского языка [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // ”Интернаука”: научный журнал-№4(4).Часть1.-Москва, «Интернаука», 2016. – С. 69-70.
35. Нарынбаева, Б.Б. Лингвокультурная интерпретация ФЕ кыргызского языка [Текст] / Б.Б. Нарынбаева // Русский язык как фактор культурно-образовательной интеграции общества: сб. науч. тр.-Санкт-Петербург, изд-во СПбГЭУ,2016.–С.76-82.

Нарынбаева Бактыгүл Борбиевнанын «Француз жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү» деген темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү, фразеологиялык корпус, когнитивдик лингвистика, концепт, концептосфера, лингвомаданият таануу, маданияттын коду*

Изилдөө объектиси – француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпустары.

Изилдөөнүн максаты – эки элдеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүндө чагылдырылган бөтөнчөлүктөр жана улуттук-маданий баалуулуктарды аныктоо менен, фразеологиялык корпусту лингвокогнитивдик жана лингвомаданий парадигмалардын негизинде изилдөөгө алуу.

Изилдөө методдору: Изилдөөнүн жүрүшүндө сыпаттама, система-структуралык, салыштырма-тектештирме, структура-семантикалык методдор, ошондой эле изилдөө жүргүзүүнүн концептуалдык-когнитивдик жана лингвомаданият таануучулук ык-амалдары колдонулду.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары:

- 1) фразеологиялык бирдиктерди когнитивдик-концептуалдык жана лингвомаданий өңүттөрдөн изилдөөнүн жаңы ык-амалдары иштелип чыкты;
- 2) француз жана кыргыз тилдеринин когнитивдик-семантикалык негизги концептосфералары түзүлүп, алар сыпатталып берилди;
- 3) француз жана кыргыз улутундагы адамдардын мүнөздөрүндөгү, эмоцияларындагы, мамилелешүүдөгү өзгөчөлүктөрү, ошондой эле алардын мейкиндик менен мезгилди кабылдоо спецификалары аныкталды;
- 4) фразеологиялык корпусту концептуалдуу интерпретациялоо жолу аркылуу француздун жана кыргыздын образы түзүлдү;
- 5) эки тилдеги фразеологиялык бирдиктерди маданий өңүттөн интерпретациялоонун булактары деңгээлдерге бөлүштүрүлдү;
- 6) маданий призма аркылуу эки элдин фразеологиялык сүрөттөрүндөгү специфика аныкталып, далилденди;
- 7) француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык номинациялардын өзөгүнтүзгөн маданияттын мүнөздүү коддору аныкталды;
- 8) фразеологиялык бирдиктердеги маданий коддорго карата француз тилинин фразеологиялык бирдиктериндеги «этнонимдик маданий код» жана кыргыз тилинин фразеологиялык бирдиктериндеги «сакралдык маданий код» өңдүү жаңы терминдер киргизилди;

Иштин илимий жаңылыгы француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык корпустарынын изилденишинде когнитивдик жана лингвомаданий ык-амалдардын колдонулушу жана алардын маданият кодунун призмасынан каралашы аркылуу шартталган.

Иштен алынган жыйынтыктардын колдонулуу чөйрөсү. Изилдөө ишинин материалдары лексикология, тил илиминин азыркы багыттары, тектештирме тил илими, лингвомаданият таануу, когнитология, тилдик өлкө таануу, маданияттар аралык коммуникация өңдүү предметтер боюнча студенттерге өтүлүүчү лекциялык жана семинардык сабактарда, ошондой эле фразеологиялык, этимологиялык, лингвомаданият таануучулук сөздүктөрдү, бир тилдин чегиндеги жана котормо сөздүктөрдү түзүүдө, француз жана кыргыз тилдери боюнча практикалык сабактарды өтүүдө колдонулушуктуул.

РЕЗЮМЕ

диссертации Нарынбаевой Бактыгул Борбиевны на тему: «Фразеологическая картина мира французского и кыргызского языков» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.20 –сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

***Ключевые слова:** фразеологическая картина мира, фразеологический корпус, когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера, лингвокультурология, код культуры.*

Объект исследования – фразеологический корпус французского и кыргызского языков.

Цель исследования – выявление специфики и национально-культурных ценностей во фразеологической картине мира двух народов на основе лингвокогнитивной и лингвокультурной парадигмы.

Методы исследования. В ходе исследования были применены описательный, системно-структурный, сравнительно-сопоставительный, структурно-семантический, структурно-типологический методы, а также концептуально-когнитивный и лингвокультурологический подходы.

Основные результаты исследования:

- 1) разработаны новые подходы в виде когнитивно-концептуальной и лингвокультурной интерпретации фразеологических единиц;
- 2) сконструированы и описаны основные фразеологические концептосферы французского и кыргызского языков;
- 3) через призму фразеологической семантики определены особенности в характере, эмоциях, отношениях француза и кыргыза, а также специфика восприятия ими пространства и времени;
- 4) сформирован образ француза и кыргыза на основе фразеологического корпуса путем концептуальной интерпретации;
- 5) распределены и выявлены характерные уровни источников культурно значимой интерпретации ФЕ в двух языках;
- 6) выявлена и доказана специфика во фразеологической картине двух народов через призму культуры.
- 7) выявлены характерные коды культуры, лежащие в основе фразеологической номинации во французском и кыргызском языках;
- 8) внедрены новые термины кода культуры во ФЕ: этнонимический код культуры во ФЕ французского языка и сакральный код культуры во ФЕ кыргызского языка;

Научная новизна исследования: применяется когнитивный и лингвокультурные подходы, а также код через призму культуры во фразеологическом корпусе французского и кыргызского языков

Область применения: материалы исследования могут найти применение в лекционных курсах и на семинарских занятиях для студентов по предметам «Лексикология», «Современные направления лингвистики», «Сопоставительная лингвистика» «Лингвокультурология», «Лингвострановедения», «Межкультурная коммуникация», по практическим занятиям по французскому и кыргызскому языкам, а также в составлении одноязычных, двуязычных фразеологических, этимологических, лингвокультурных словарей.

SUMMARY

**of the dissertation by Narynbaeva Baktygul Borbievna on the theme:
«Phraseological view of the world of the French and Kyrgyz languages»
for the degree of Doctor of Philology on the specialty
10.02.20 - comparative-historical, typological and contrastive linguistics**

Key words: *phraseological view of the world, bulk of phraseological units, cognitive linguistics, concept, conceptual sphere, cultural linguistics, culture code.*

The subject of the research: the bulk of phraseological units of the French and Kyrgyz languages.

The goal of the research: identifying peculiarities and national cultural values in the phraseological view of the world of two nations based on their linguo-cognitive and linguo-cultural paradigms.

Methods of the research: descriptive, structural system, comparative, structural-semantic, structural-typological methods as well as cognitive-conceptual and linguocultural approaches.

Major results of the research:

- 1) new approaches have been developed in the form of cognitive-conceptual and linguocultural interpretation of phraseological units;
- 2) the basic phraseological conceptual spheres of the French and Kyrgyz languages have been constructed and described;
- 3) through the prism of phraseological semantics, the peculiarities of traits, emotions, attitudes of French and Kyrgyz people have been determined, as well as specific features of perception of space and time;
- 4) the images of the French and the Kyrgyz have been formed on the basis of the bulk of phraseological units through conceptual interpretation;
- 5) the characteristic levels of the sources of the culturally significant interpretation of phraseological units in two languages have been identified and distributed;
- 6) specific features in the phraseological picture of the two nations have been revealed and proved through the prism of culture;
- 7) the characteristic culture codes contained in the phraseological nomination in the French and Kyrgyz languages have been identified;
- 8) new terms of the culture code in phraseological units have been introduced: the ethnicon code of culture in French phraseological units and the sacred code of culture in the Kyrgyz phraseological units;

Scientific novelty of the research: cognitive and linguocultural approaches have been applied, as well as the code through the prism of culture in the bulk of phraseological units of the French and Kyrgyz languages.

Scope: research materials can be used at lecture courses and seminars for students on "Lexicology", "Modern Trends in Linguistics", "Comparative Linguistics", "Cultural Linguistics", "Linguistic and Cultural Studies", "Intercultural Communication", at practical courses of French and Kyrgyz languages, as well as in developing monolingual, bilingual phraseological, etymological, linguocultural dictionaries.

Басууга 27.10.2017 берилди. Форматы 60x84 1/16.
Офсеттик кагаз. Офсеттик басуу. Көлөмү 3 б.т. Нускасы 150 д.
720047, Бишкек, Курчатов көч., 69.
"Калем" Басма үйү, т.: 49-19-36
E-mail: kalem14@mail.ru